

vode, plina, humanitarne pomoći i drugih svakodnevnih potreba. Tek na kraju rata, kada je 5. oktobra 1995. godine potpisan Sporazum o prekidu vatre u BiH, SAD su se, konačno, odlučile da upute ozbiljnu prijetnju snagama agresora. Tako je Richard Holbrooke, pomoćnik državnog sekretara, u pismenoj izjavi, između ostalog, istakao: "Kao što je rekao predsjednik Klinton, SAD će zatražiti obnovu zračnih napada ako budu ugrožene sigurnosne zone u Bosni i Hercegovini. SAD će, također, smatrati kršenjem sporazuma i namjeran prekid struje, plina i vode gradu Sarajevu i takvi će postupci imati najteže posljedice. To je posebno važno za Sarajevo, gdje sloboda pristupa cestama preko Kiseljaka i Igmana mora biti zajamčena."

Popuštanje agresoru nastavljeno je i nakon stupanja na snagu Mirovnog sporazuma za BiH. Tako je trebalo gotovo pola godine da se izvrši reintegracija dijelova područja Sarajeva koji su, nakon povlačenja međuentitetske linije, pripala Federaciji BiH.

Entitetska podjela države, pa i grada Sarajeva, ostavila je dubokog traga i na aktuelno pozicioniranje Sarajeva. Još uvijek nisu doneseni ni državni ni federalni zakoni o glavnom gradu. Naprotiv, intervencijama visokog predstavnika izvršene su promjene Ustava Federacije BiH kojima su kreirana nekonzistentna, pa i protivrješna rješenja o položaju Sarajeva. Prepušteno je Kantonu Sarajevo da odlučuje o bitnim pitanjima pozicioniranja Sarajeva, iako je to trebalo učiniti, prvenstveno, Ustavom BiH i Ustavom Federacije BiH. Kanton je utvrdio da samo četiri općine čine Grad prekidajući, na taj način, tradicionalnu, ekonomsku, saobraćajnu i urbanu cjelinu gradskog područja. Kanton jednostrano odlučuje o obimu nadležnosti i o finansiranju funkcija Grada. Na ovaj način je minimizirana uloga Grada, naročito u onim funkcijama koje proizlaze iz karaktera glavnog grada. Često preplitanje i dupliranje nadležnosti Grada i Kantona rađa napetosti i kontroverze. Očigledno je neophodno da se cjelovito analiziraju dosadašnja iskustva i da se kreiraju rješenja koja će izraziti sve potencijale Sarajeva, ne samo kao glavnog grada nego i kao centra ekonomskog, naučnog, kulturnog i ukupnog društvenog razvoja, prirodnog gradskog područja, regije i cijele zemlje.

PRAVNI I POLITIČKI ZNAČAJ ODBRANE SARAJEVA

Sažetak

Autor razmatra unutrašnji i spoljni pravni i politički značaj odbrane Sarajeva. Sarajevo kao višestoljetni politički, kulturni i trgovački centar Bosne i Hercegovine sa središnjim geografskim položajem svoje regije graniči se sa tri glavne regije u Bosni i Hercegovini: Banjalučkom, Tuzlanskom i Mostarskom. Njegov geopolitički položaj ima integrativnu funkciju povezivanja cjelokupnog državnog teritorija Bosne i Hercegovine u jednu prirodnu cjelinu. To je bio bitan unutrašnji pravni i politički razlog da se Sarajevo brani. Njegova odbrana kao političkog centra države moralno i politički snažila je sve periferne snage odbrane Bosne i Hercegovine i njihovu vjeru da žrtve koje podnose neće biti uzaludne.

Spoljni, međunarodni značaj odbrane Sarajeva bio je u tome što je politički i pravno osnažio legitimitet i legalitet državnih organa Bosne i Hercegovine kao subjekta međunarodnog prava u mirovnim pregovorima posredovanim izaslanicima međunarodne zajednice. Naime, odbrana Sarajeva kao glavnog grada još više je obavezivala međunarodnu zajednicu da postupi prema Povelji UN-a i snažnije stane uz Bosnu i Hercegovinu u zaštiti njenog teritorijalnog integriteta i suvereniteta kao članice Ujedinjenih naroda.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, odbrana Sarajeva, pravo, politika, moral, subjekt, međunarodna zajednica, integritet, suverenitet, Povelja UN

1.

Rat protiv Bosne i Hercegovine 1992–1995. godine nije bio običan rat. Srbija koja je bila glavni predvodnik agresije na Bosnu i Hercegovinu imala je skoro jednu trećinu svojih sunarodnika u ukupnom broju stanovnika Bosne i Hercegovine, a oko 29% od ukupnog broja Sarajlija. Nema sumnje da je ona ozbiljno računala na njih i njihovu podršku u tom ratu. Ta činjenica je sama po sebi otežala ne samo jasnoću vanjskopolitičkog položaja Bosne i Hercegovine već i njenu blagovremenu pripremljenost

za odbranu, imajući u vidu činjenicu da je do agresije došlo istovremeno kada i međunarodno priznanje njene nezavisnosti i suverenosti. Do tada Bosna i Hercegovina nije imala pravo da ima svoju vojsku, teritorijalne jedinice su morale predati svoje naoružanje na čuvanje u magacine JNA, a policija se raspala po etničkom kriteriju na srpsku i hrvatsku komponentu.

Međunarodnopravnim priznanjem Bosne i Hercegovine Sarajevo je postalo glavnim gradom međunarodnopravno priznate države i centrom svih državnih institucija koje su imale svoje ne samo obaveze i dužnosti unutar zemlje nego i prava i odgovornosti koje je Bosna i Hercegovina imala kao subjekt međunarodnog prava i međudržavnih odnosa, kao nova članica Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih organizacija.

Pošto je jedan od glavnih ciljeva agresije na Bosnu i Hercegovinu bio da se njenom podjelom između Srbije i Hrvatske dovede u pitanje njen teritorijalni integritet i suverenitet, trebalo je Sarajevo učiniti nemogućim za život i normalno funkcioniranje državnih institucija.

Pošto ga nije bilo lahko vojnički osvojiti, trebalo ga je držati u blokadi, uz istovremeno pražnjenje njegove multietničke strukture stanovništva i učiniti ga samo gradom Bošnjaka i time mu oduzeti politički i moralni legitimitet da bude glavnim gradom i srpskog i hrvatskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, a svijet uvjeriti u to kako Sarajevo napuštaju Srbi i Hrvati zbog nemogućnosti da žive s Bošnjacima. Stoga se Sarajevo moralo braniti ne samo od fizičkog uništenja svojih stanovnika već je moralo braniti i svoj višestoljetni multikonfesionalni i multietnički identitet i time pokazati mogućnost zajedničkog života građana neovisno o njihovoj vjerskoj, etničkoj i rasnoj pripadnosti. Time je ono branilo ne samo pravo na život svojih građana već i pravni, politički i moralni legitimitet sebe kao glavnog grada multietničke i multikonfesionalne strukture Bosne i Hercegovine kao države, i time i kao političke i kulturne zajednice svih nacija i vjera koje stoljećima čine Bosnu i Hercegovinu i njeno društvo povezano s hiljadama niti njenih građana različitih identiteta koji su živjeli u toleranciji i međusobnom povjerenju.

Politički i pravni značaj odbrane Sarajeva, neovisno o tome koliki je teritorij zemlje agresor okupirao, proizlazi iz činjenice da je njegovom odbranom, s obzirom na genocidni karakter rata, ojačan međunarodni, politički i pravni subjektivitet države Bosne i Hercegovine, a time i legitimitet i legalitet državnih organa koji su rukovodili odbranom zemlje.

Državne odluke koje su dolazile iz glavnog grada obavezivale su branitelje cijelog državnog teritorija nastanjenog multietničkim stanovništvom. Primjenom jednakih mjerila za sve građane, neovisno kojoj vjeri, etničkoj grupi i rasi pripadali, država Bosna i Hercegovina se odgovorno ponašala u skladu s međunarodnim pravnim standardima na koje se obavezala prije nego što je dobila međunarodno priznanje svoje nezavisnosti i suverenosti.

2.

Državno-pravni i politički značaj odbrane Sarajeva najbolje se može ocijeniti ako se identificiraju ciljevi agresije Srbije, Crne Gore i Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu. Na osnovu dosadašnjih istraživanja smatram da su agresori pred sebe postavili dva cilja: prvi, da se obezvrijedi i poništi državnost i nezavisnost Bosne i Hercegovine kao međunarodnopravno priznate države, i drugi, da se bosanski muslimani, koji od agresora nisu priznavani kao zaseban politički narod, svedu na zanemarljiv procent, koji neće predstavljati ozbiljan politički faktor, već jednu folklornu činjenicu. Za prvo vrijeme za muslimane koji bi preživjeli genocid bilo je rezervirano nekoliko malih enklava u kojima bi kao u getima bili jedno vrijeme tolerirani a potom raseljeni. Slijedom tog agresorskog projekta u tu svrhu je trebalo da posluži, u maju 1993. godine, ustanovljivanje od strane UN-a šest zaštićenih zona: Sarajevo, Goražde, Žepa, Srebrenica, Bihać i Tuzla.

Utuda je rat protiv Bosne i Hercegovine bio, dakle, nešto više i po sadržaju šire nego što obuhvata teorijski pojam agresije u međunarodnom pravu. Po međunarodnom pravu okupacija određenog teritorija izvršena agresijom na jednu državu obavezuje okupatora da na okupiranom prostoru brine o uslovima života stanovništva i stvara uslove za njegovo preživljavanje. Međutim, on je stanovništvo ubijao, raseljavao i držao u logorima. S obzirom na ciljeve agresije, može se reći da je to bio totalni rat ne samo protiv Bosne i Hercegovine kao države već i kao geopolitičkog prostora, pod tim imenom, s obzirom na nazive paradržavnih tvorevina stvorenih na njenoj teritoriji, kao i rat protiv njegovog stanovništva, dakle genocidni rat, a ne prosto proširenje svoga teritorija.

S obzirom na nacionalno mješovitu strukturu stanovništva u Bosni i Hercegovini, da u njoj pored Bošnjaka žive i Srbi i Hrvati, a da su agresiju

izvršile Srbija, Crna Gora i Hrvatska, s ciljem da od bosanske teritorije prave veliku Srbiju, Crnu Goru i Hrvatsku, u toj namjeri mobilizirali su najveći broj svojih sunarodnika u Bosni i Hercegovini, stvorivši kvislinške paradržavne tvorevine, da se i sami uključe u velikodržavne projekte stvarajući lažnu predstavu kao da je riječ o građanskom ratu a ne agresiji. Jedina ispravna strategija organiziranog otpora toj agresiji bila je odbrana cjelovitosti međunarodnopravno priznatog bosanskohercegovačkog državnog teritorija; odbrana višestoljetne tradicije suživota pripadnika različitih etničkih zajednica i odbrana tradicije tolerancije među pripadnicima različitih religija na ovom prostoru. Pošto je ta strategija bila kompatibilna međunarodnopravno usvojenim normama kojima su se rukovodile UN, Evropska unija, OSCE i druge međunarodne organizacije, a podržavalo svjetsko javno mnijenje i, ako se tome, kao primarno, doda na temelju međunarodnog prava organizirani legitimni otpor države i stanovništva Bosne i Hercegovine, agresori nisu uspjeli ostvariti svoje ratne ciljeve, ali su počinili najteže zločine u Evropi poslije Drugog svjetskog rata, uključujući i genocid u Srebrenici, što je potvrđeno i presudom Međunarodnog suda pravde u Haagu.

Odbrana Bosne i Hercegovine sudbinski je bila povezana s odbranom Sarajeva. S obzirom na genocidni karakter agresije da se uništi muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini i na homogenizaciju srpskog i hrvatskog stanovništva na okupiranim teritorijama koje je kontrolirala srpska i hrvatska vojska, bilo je bitno odbraniti mogućnost zajedničkog života Bošnjaka, Srba i Hrvata i time pred svjetskim javnim mnijenjem pobiti osnovnu agresorsku propagandnu parolu nemogućnosti njihovog zajedničkog života. Zato je bilo značajno odbraniti Sarajevo koje je za vrijeme agresije bilo ogledalo za svijet kojim je ta ideja i praktično odbranjena. Tome je pomogla i činjenica da su državni organi BiH koji su rukovodili odbranom države to činili iz Sarajeva pod brutalnom opsadom koja je trajala do posljednjeg dana rata u BiH. S obzirom na genocidni karakter rata protiv BiH i etničku homogenizaciju okupirane teritorije i s etničkim predznakom paradržavnih tvorevina, pitanje je da li bi se Bosna i Hercegovina očuvala kao država i kao multietničko i multikonfesionalno društvo da je nekim slučajem Sarajevo bilo okupirano od srpske vojske. Već je odbranjeno nekoliko magistarskih i doktorskih radova o temi odbrane Sarajeva. Razumije se ovom prilikom nemam vremena za širu elaboraciju ovog pitanja i da nagađam šta bi bilo kad bi bilo. Ali ono iza čega sigurno mogu stajati

i tvrditi i bez šire elaboracije: da je očuvanje slobodnog Sarajeva (sa svim onim što ono predstavlja samim sobom i u sebi, u odbrani onih vrijednosti u njemu koje znače istovremeno i više nego prosjek vrijednosti koje čine društveno biće Bosne i Hercegovine) presudno pomoglo da agresor ne uspije ostvariti svoje ciljeve - podjelu Bosne i Hercegovine i njeno uništenje kao suverene i nezavisne države. Jer je Sarajevo predstavljalo ogledalo onoga što Bosna stvarno jeste i što nosi u svome višestoljetnom biću, i što je na tragu savremenih evropskih integracionih procesa.

Zaključak

Odbranjeno Sarajevo presudno je pomoglo da se nađe pravno i političko rješenje za Bosnu i Hercegovinu, kojim joj je priznat državno-pravni kontinuitet u neizmijenjenim granicama s kojim je dobila međunarodno priznanje 1992. godine, članstvo u UN i drugim međunarodnim organizacijama i s institucionalnom unutrašnjom državnom strukturom kojom se BiH mogla nastaviti legitimirati kao jedini međunarodnopravni subjekt.

ORUŽANI EMBARGO VIJEĆA SIGURNOSTI UN-a 1991-1995, ZABRANA GENOCIDA I PRAVO BOSNE I HERCEGOVINE NA SAMOODBRANU

Ova prezentacija razmatra pitanje da li je embargo na uvoz oružja, diskriminatorno nametnut na teritoriji cjelokupne bivše Jugoslavije od strane Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija, nekompatibilan sa zabranom genocida i pravom Bosne i Hercegovine (BiH) na odbranu.

Dana 25. septembra 1991. godine, samo mjesec dana prije raspada Jugoslavije, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija, na inicijativu i uz saglasnost vlade Jugoslavije,¹ djelujući prema Poglavlju VII Povelje Ujedinjenih nacija, nametnuo je opći i potpuni embargo na sve isporuke oružja i vojne opreme Jugoslaviji kako bi obnovio mir i stabilnost u Jugoslaviji, te spriječio disoluciju Jugoslavije. Naročito, u Rezoluciji 713 (1991) od 25.9.1991. godine, prihvatajući da borbe u bivšoj Jugoslaviji predstavljaju prijetnju međunarodnom miru i sigurnosti, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija je odlučio, u skladu s Poglavljem VII Povelje UN da:

“sve Zemlje će, u svrhu uspostave mira i stabilnosti u Jugoslaviji, odmah provesti opći i potpuni embargo na sve isporuke oružja i vojne opreme Jugoslaviji, što ostaje na snazi do drugačije odluke Savjeta nakon konsultacija između Generalnog sekretara i vlade Jugoslavije.”

Nakon raspada Jugoslavije embargo na uvoz oružja potvrdile su i druge rezolucije Vijeća sigurnosti. Ipak, ove rezolucije usvojene su bez saglasnosti Bosne i Hercegovine, koja je do tada stekla nezavisnost. Nadalje, Bosna je uporno protestirala da se embargo na oružje ne odnosi na nju.²

Svrha embarga na oružje je bila da se spriječi pristup oružju svim stranama u sukobu. U realnosti, on je stvorio debalans u naoružanju u rukama srpskog i muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine, na štetu muslimana. I pored embarga na oružje, Srbija je transformirala jedinice JNA

¹ Vidi UN Doc. S/PV.3009, 25.9.1991. godine.

² Primjena Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Privremene mjere II, Izvještaj Međunarodnog suda pravde 1993, 437-438.

(Jugoslavenska narodna armija) u vojsku Republike Srpske i kontinuirano nastavila da pruža materijalnu i logističku podršku tim snagama.

Specijalni izvještač Komisije za ljudska prava, Tadeusz Mazowiecki, dobro je primijetio da embargo na oružje doprinosi intenzitetu “etničkog čišćenja” u područjima pod srpskom kontrolom. Naglasio je u svom izvještaju od 17.11.1992. godine da

*“još jedan faktor koji je doprinio intenzitetu ‘etničkog čišćenja’ u područjima pod srpskom kontrolom je bio izražen debalans u naoružanju u rukama srpskog i muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine”.*³

Generalna skupština, svojom Rezolucijom 47/121 iz 1992. godine, izjednačila je “etničko čišćenje” s kampanjom genocida za koju su prvenstveno odgovorne Vojska Jugoslavije i političko rukovodstvo Republike Srbije. Generalna skupština je urgirala kod Vijeća sigurnosti da izuzme Republiku Bosne i Hercegovine iz embarga na oružje, koji je bio nametnut bivšoj Jugoslaviji. Generalna skupština je 1993. godine ponovila svoj zahtjev za izuzimanjem od embarga na oružje svojom Rezolucijom 48/88.

Nakon što su znatno ograničili pristup Bosne i Hercegovine oružju, koje je bilo vitalno za odbranu od genocida, održavanjem embarga na oružje Vijeće sigurnosti je znatno doprinijelo nemogućnosti Bosne i Hercegovine da spriječi snage bosanskih Srba da počine genocid na teritoriji Bosne.

Održavanje embarga na oružje u odnosu na Bosnu i Hercegovinu rezultiralo je sukobom između obaveza članica UN da održe na snazi embargo na oružje sa jedne strane i obaveza Bosne i Hercegovine i drugih članica da spriječe genocid i osiguraju pravo Bosne na samoodbranu od agresije s druge strane.

Prema članu 25. Povelje Ujedinjenih nacija, odluke donesene prema Poglavlju VII, kao što je embargo na uvoz oružja, obavezujuće su u skladu s članom 103. Povelje UN, te imaju prednost u odnosu na bilo koji ugovor ili običajno pravo. Izuzetak je *jus cogens* koji se navodi kao apsolutne norme – to su norme koje ne dozvoljavaju nikakava odstupanja.⁴

³ Vidi preambulu Rezoluciji 47/121 Savjeta bezbjednosti UN, A/RES/47/121 od 18.12.1992.

⁴ Vidi više Alexander Orakhelashvili, “Uticaj apsolutnih normi na tumačenje i provedbu rezolucija Savjeta bezbjednosti UN”, *16 Evropski žurnal međunarodnog prava* 59, 2005.

Nema sumnje da je zabrana genocida jedan od najutemeljenijih apsolutnih normi prema međunarodnom pravu. Stoga, sve zemlje imaju obavezu da sarađuju u suzbijanju genocida.

Da li se stoga može tvrditi da je Bosna i Hercegovina imala pravo na pristup sredstvima, uključujući oružje, da spriječi genocid i da li su ova prava imala prednost u odnosu na obaveze Vijeća sigurnosti da podrži embargo na uvoz oružja.

Bosna i Hercegovina je postavljala pitanje pravnog statusa i pravnih učinaka embarga u više situacija:

- u kontekstu predmeta pred Međunarodnim sudom pravde, u tužbi protiv Srbije prema Konvenciji o genocidu;

- u postupku protiv Ujedinjenog Kraljevstva, koji je Bosna i Hercegovina pokrenula pred Međunarodnim sudom pravde zbog navodnog kršenja obaveza iz Konvencije o genocidu od strane Ujedinjenog Kraljevstva da spriječi genocid i da ne bude saučesnik u genocidu;

- u nacrtu rezolucije Generalne skupštine, prilikom pregovora 1993. godine, u kojem se tražilo savjetodavno mišljenje o pitanjima pravnog statusa i pravnog učinka rezolucija o zabrani uvoza na oružje.

Zbog političkih i strateških interesa, Bosna i Hercegovina je odlučila da je kontraproduktivno nastaviti s pitanjem embarga na uvoz oružja na bilo koji od ovih načina. Međunarodni sud pravde stoga nije odlučio o zakonitosti i pravnim učincima embarga na uvoz oružja u odnosu na Bosnu i Hercegovinu.

Uvažavajući odsustvo bilo koje sudske odluke, nameće se zaključak da je održavanje embarga na uvoz oružja Bosni i Hercegovini u suprotnosti sa *jus cogens* zabranom genocida. Relevantne rezolucije Vijeća sigurnosti mogle bi se stoga smatrati *ultra vires* ovlasti Savjeta bezbjednosti, te kao takve nevažeće ili bez pravnog učinka. Ovo bi moglo imati implikacije na odgovornost Ujedinjenih nacija i njenih članica prema Bosni i Hercegovini.

**USPOSTAVLJANJE VEZA IZMEĐU CIKLUSA UVOZA
KOMPONENTI I SIROVINA ZA PROIZVODNJU MUNICIJE
IZ SAVEZNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE ZA POTREBE
VOJNE FABRIKE “PRETIS” I INTENZIVNIH BORBI NA
ŠIREM PODRUČJU SARAJEVA TOKOM NJEGOVE
OPSADE 1992-1995. GODINE**

Sažetak

Proizvodnja municije velikog kalibra kompleksan je proces i podrazumijeva strukturnu povezanost velikog broja proizvođača sirovina i komponenti i na kraju tog lanca je tvornica za proizvodnju metalnih komponenti municije, ugradnju eksplozivnih materija u projekte, montaža podsistema municije (raketni motori, čahure s punjenjem goriva, bojeve glave i projektili napunjeni eksplozivnim punjenjem itd.), te pogoni za testiranje i isporuku municije. Tvornica “Pretis” je prije rata imala izuzetan kapacitet za izradu municije velikog kalibra i tokom rata je uspostavljena proizvodnja koja je omogućavala relativno veliku godišnju proizvodnju od prosječno 120.000 komada municije različitih tipova. U tu svrhu je bilo potrebno osigurati uvoz kritičnih sirovina i komponenti za nesmetanu proizvodnju municije.

Tokom rata kritične sirovine za proizvodnju municije u tvornici “Pretis” bili su čelik za izradu tijela projektila (željezara “Nikšić”), mesing za tijelo čahure, bakar za rotirajući prsten projektila, odnosno za lajner kumulativnih projektila (valjaonica bakra u Sevojnu), eksplozivi TNT i RDX za punjenje tijela projektila (tvornica “Iskra”-Barić), crni barut za pripalu itd.

Kritične komponente za kompletiranje municije su upaljači za sve tipove projektila, kapsle za put sagorijevanja kod čahura, goriva za sve tipove municije, osnovna i dodatna punjenja minobacačke municije itd.

Autori su istraživali način na koji je tvornica “Pretis” proizvodila municiju velikog kalibra, izvršili su procjenu obima proizvodnje municije, naznake raspodjele te proizvedene municije po korpusima Vojske RS, odnosno po brigadama Sarajevsko-romanijskog korpusa i dali kraći pregled direktnog

¹ Berko Zečević je profesor na Odjeljenju za odbrambene tehnologije Mašinskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Vahid Karavelić, general u penziji Armije Republike Bosne i Hercegovine.

uvoza municije iz Savezne republike Jugoslavije tokom 1994. i 1995. godine. Uspostavljena je veza između perioda dostave iz Savezne republike Jugoslavije komponenti i sirovina za proizvodnju artiljerijske i raketne municije u tvornici "Pretis" za potrebe Vojske RS i perioda intenzivnih borbi na prostorima Sarajeva i ostalih slobodnih teritorija Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1995. godine. Ustanovljeno je da je 2-3 mjeseca prije otpočinjanja borbi na prostorima Sarajeva vršen intenzivan uvoz sirovina i komponenti.

Uvod

Doktrina odbrane SFRJ je dugi niz godina bila usmjerena na razvoj vojne industrije koja bi omogućila u najvećem obimu proizvodnji municije za snabdijevanje Oružanih snaga JNA i Teritorijalne odbrane. Rezerve municije i oružja u skladištima su uvijek bile tog nivoa da su omogućavale vođenje odbrambenog rata bez podrške izvana u prvim mjesecima sukoba, odnosno - u ratnim rezervama JNA morala je postojati određena količina kritičnih, već proizvedenih podsistema municije i komponenti (upaljači, goriva i eksplozivi) koji su se mogli u ratnim uvjetima kompletirati u municiju određenog kalibra i tipa. Također, svaka vojna tvornica trebala je posjedovati dovoljne količine rezervi osnovnih materijala i komponenti koje bi osigurale proizvodnju municije za jedan određen vremenski period (tri do šest mjeseci vođenja rata).

U normalnim uvjetima procesa proizvodnje municije postojala je strukturna povezanost najvećeg broja vojnih tvornica koje su učestvovala u proizvodnji municije. Na kraju lanca povezanih tvornica proizvođača sirovina i komponenti bio je "Pretis" kao tvornica za proizvodnju metalnih komponenti municije, ugradnju eksplozivnih materijala u projekte, montažu podsistema municije (raketni motori, čahure sa punjenjem goriva, bojeve glave i projektili napunjeni eksplozivnim punjenjem itd.) kao i testiranje i isporuku municije.

Početak ratnih aktivnosti na prostorima Bosne i Hercegovine u potpunosti je razorio strukturnu povezanost i međuzavisnost vojnih tvornica na prostorima Bosne i Hercegovine i ostalih dijelova bivše SFRJ. Ta strukturna povezanost bila je bazirana na zajedničkom korištenju vojnih standarda za materijale koji su se ugrađivali u municiju i prijem komponenti ili municije u cjelini, zajedničko korištenje poligona za testiranje municije u razvoju i serijskoj proizvodnji, primjeni jedinstvenog koncepta institucije vojne

kontrole proizvedene municije, primjeni domaćih tablica gađanja za oružja i međuzavisnost u snabdijevanju osnovnim materijalima (čelikom, bakrom, mesingom, plastičnim masama, bojama itd.) i komponentama municije (upaljačima, gorivom, eksplozivom itd.). Nijedna vojna tvornica u Bosni i Hercegovini nije bila potpuno samostalna u procesu izrade svojih proizvoda (komponenti ili municije u cjelini).

Vojne snage JNA (kasnije Vojske Jugoslavije) i Vojske RS u prvim ratnim mjesecima 1992. godine imale su nadzor nad većinom ratnih rezervi municije i komponenti u BiH, vojnom tvornicom "Pretis" u Vogošći koja je namijenjena za proizvodnju artiljerijske municije i raketa, minobacačke municije 120 mm, protivoklopne tenkovske i raketne municije i avionskih bombi, tvornicom vojne elektroničke opreme i uređaja "Rudi Čajavec" u Banjoj Luci i nad određenim proizvodnim cjelinama navedenih tvornica kao i tvornica koje je kontrolirala Armija Republike BiH.

Snage Armije Republike BiH imale su nadzor nad tvornicom "BNT" u Novom Travniku koja je namijenjena za proizvodnju artiljerijskih i minobacačkih oružja i lansera raketa, tvornicom "Igman" u Konjicu za proizvodnju municije malog kalibra, tvornicom "Pobjeda" u Goraždu za proizvodnju detonatorskih i plamenih kapsli za municiju, tvornicom "Slavko Rodić" (sada "Binas") u Bugojnu za proizvodnju upaljača i protivpješadijskih i protivtenkovskih mina, tvornicom "Zrak" u Sarajevu za proizvodnju optičkih uređaja i određenih proizvodnih cjelina navedenih tvornica. U prvim mjesecima rata postojao je zajednički nadzor Armije Republike BiH sa snagama HVO nad tvornicom "Slobodan Princip Seljo" (sada "Vitezit") u Vitezu koja je proizvodila goriva za artiljerijsku, minobacačku i raketnu municiju i nad tvornicom "BNT" koja je proizvodila topove, haubice i višecijevne lansere raketa.

Nepostojanje prohodnih komunikacija, nesiguran platni promet, kompleksna vojna, politička i ekonomska situacija u prvoj polovini 1992. godine značajno su otežali rad svih vojnih tvornica, neovisno o tome koje su oružane snage imale kontrolu nad njihovom proizvodnjom. U tvornici "Pretis" u Vogošći i u ostalim vojnim tvornicama postojale su određene rezerve municije i komponenti za proizvodnju municije ili njenih komponenti.

Prvih nekoliko mjeseci borbenih aktivnosti, municija je korištena bez ikakvog racionalnog pristupa i svrsishodnosti.

Tek u trećem kvartalu 1992. godine dolazi do otrežnjenja vojnih i političkih struktura svih strana. Svi postaju svjesni jedne odavno poznate činjenice da je municija roba koja ima cijenu i da su za njenu nabavku nužna značajna finansijska sredstva i posebni politički uvjeti. To se jasno vidi iz dostupnih dokumenata Vlade RS, Ministarstva za odbranu RS, stavova rukovodstva tvornice "Pretis" i iz komunikacije s predstavnicima Savezne republike Jugoslavije. S tim problemom su se u još ekstremnijem slučaju susretali vojni i politički rukovodioci Republike Bosne i Hercegovine tokom cjelokupnog trajanja rata.

Cilj istraživanja autora je da se utvrdi na koji je način tvornica "Pretis" mogla proizvoditi municiju velikog kalibra, da se izvrši procjena obima proizvodnje municije, da se daju grube naznake raspodjele te proizvedene municije po korpusima Vojske RS i da se po mogućnosti istraži da li postoji veza između perioda dostave iz Savezne republike Jugoslavije komponenti i sirovina za proizvodnju artiljerijske i raketne municije u tvornici "Pretis" za potrebe Vojske RS i perioda intenzivnih borbi na prostorima Sarajeva i ostalih slobodnih teritorija Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1995. godine.

Sagledavanje vojnih potencijala VJ i Vojske RS u samom početku rata nije moguće bez istraživanja obima proizvodnje municije u tvornici "Pretis" u periodu 1986-1990. godine, kao osnove za procjenu količine municije kojom bi trebala raspomagati JNA (odnosno JA) u početku ratnih sukoba, odnosno dijela tih resursa kojim su pokrивane potrebe Vojske RS. Ova istraživanja bazirala bi se na izvještajima i planovima za proizvodnju tvornice "Pretis" u navedenom periodu.

Procjena proizvodnje municije po tipovima i kalibru tokom svake ratne godine u tvornici "Pretis" bazira se na analizi dostupnih dokumenata o ulazu komponenti i sirovina iz SRJ i izlaznih dokumenata o municiji proizvedenoj za potrebe Vojske RS, izvještaja rukovodstva tvornice "Pretis" nadležnim institucijama, te izvještaja Ministarstva odbrane RS i Generalštaba Vojske RS.

Metoda istraživanja

Bit će primijenjene metode analize i sinteze kako bi se složeni pojmovi o životnom ciklusu municije raščlanili na njihove jednostavnije, sastavne faze, a potom svaka od njih zasebno izučila u odnosu na druge faze. Posebno će se analizirati periodi i obim intenzivnih borbenih aktivnosti na širim prostoro-

rima Sarajeva u promatranom periodu istraživanja, naročito sa stanovišta upotrebe artiljerijskih i raketnih oružja.

Nakon analize svih faza životnog ciklusa municije pristupit će se istraživanju veza između njih, distribucije municije i perioda intenzivnih borbenih aktivnosti.

Preduvjeti za proizvodnju municije velikog kalibra

Istraživanja su vršena u pravcu utvrđivanja potencijalnih i realnih kapaciteta za proizvodnju municije u tvornici "Pretis" u periodu 1986-1990. godine, istraživanja prelaznog stanja u prvim mjesecima rata do uspostavljanja kvazistacionarne proizvodnje u ratnim uvjetima, te analize godišnje proizvodnje municije po tipovima, odnosno analize dostupnih podataka o uvozu komponenti i sirovina za izradu municije.

Razumijevanje potrebe za uvozom komponenti i sirovina za proizvodnju municije nije moguće bez raščlambe karakterističnih podsistema artiljerijske municije koja je najviše upotrebljavana na prostorima Bosne i Hercegovine tokom ratnih sukoba 1992-1995. godine. Veoma mnogo su korištena minobacačka oružja kalibra 60 mm, 82 mm i 120 mm, zatim artiljerijska oružja kao haubice 105 mm i 122 mm i tenkovi tipa T-55. Pri tome treba odmah naglasiti da se minobacačka municija kalibra 60 mm i 82 mm prije rata nije proizvodila u tvornici "Pretis", već samo artiljerijska i raketna municija kalibra 76 mm i većeg, minobacačka municija kalibra 120 mm, raketna artiljerijska municija kalibra 128 mm, tenkovska municija 100 mm i 125 mm, protivoklopna raketna municija, te avionske bombe FAB-100 i FAB-250.

Kroz analizu podsistema karakterističnih tipova municije 120 mm i 122 mm moguće je veoma jasno uspostaviti vezu između pojedinih faza životnog ciklusa municije koje obuhvaćaju lokacije proizvođača sirovina i komponenti za proizvodnju municije, primijenjene tehnologije za proizvodnju municije u tvornici "Pretis", uključujući faze kompletiranja municije, faze testiranja serija ili dijelova serije municije na poligonu i na kraju fazu isporuke municije logističkoj bazi ili direktno određenoj vojnoj formaciji (brigada, korpus).

Upaljač
Upaljači su se uvezli o iz tvornice Krušik, Valjevo ili Tehničkog remontnog zavoda Kragujevac u Srbiji ili izvan SRJ.

Eksploziv
Eksploziv se uvezlo iz tvornice "Prva Iskara", Barić, Srbija ili izvan SRJ. Livneno eksplozivno punjenje u tijelo projektila vršeno je u tvornici PRETIS.

Tijelo
Čelik se uvezlo iz Željezare Nikšić, Crna gora. Kovanje i mehanička i termička obrada tijela projektila je vršena u tvornici PRETIS.

Dopunsko punjenje
Gorivo za dopunsko punjenje se uvezlo iz tvornice Milan Bagojević, Lažani ili kompletno punjenje se uvezlo iz tvornice Kragujevac, Srbijski ili tvornice Krušik, Valjevo iz Srbije. Kompletiranje dopunskog punjenja vršeno u tvornici PRETIS ili se uvezlo kompletno sklop.

Osnovno punjenje
Osnovno punjenje se uvezlo iz tvornice Krušik, Valjevo ili Tehničkog remontnog zavoda Kragujevac, Srbija. Kompletiranje punjenja u nosač stabilizatora vršeno u tvornici PRETIS.

Nosač stabilizatora
Nosač stabilizatora se proizvodio u tvornici PRETIS, dok se čelik uvezio.

Kompletiranje i pakovanje minobacačke municije
Testiranje municije radi zadovoljenja vojnih standard i mogućnosti upotrebe tablica gađanja

Tvornica "PRETIS", Vogošća
Tehnički opitni centar VJ, Nikinci SRJ

Upaljač
Upaljači su se uvezli iz tvornice "Krušik", Valjevo ili Tehničkog remontnog zavoda Kragujevac u Srbiji ili izvan SRJ.

Eksploziv
Eksploziv se uvezlo iz tvornice "Prva Iskara", Barić, Srbija ili izvan SRJ. Livneno eksplozivno punjenje u tijelo projektila vršeno je u tvornici PRETIS. Čelik se uvezlo iz Željezare Nikšić, Crna gora.

Tijelo
Kovanje i mehanička i termička obrada tijela projektila je vršena u tvornici PRETIS.

Rotirajući prsten
Bakar za izradu rotirajućeg prstena se uvezlo iz Valjevoćke Iskara, Sevojno, Srbija. Izrada rotirajućeg prstena je vršena u tvornici PRETIS.

Čahura
Mening za izradu čahure se uvezlo iz Valjevoćke Iskara, Sevojno, Srbija. Izrada čahure je vršena u tvornici PRETIS.

Punjenje goriva (barut)
Gorivo za punjenje se uvezlo iz tvornice "Milan Bagojević", Lažani ili Tehničkog remontnog zavoda Kragujevac u Srbiji ili izvan van SRJ. Kompletiranje punjenja goriva u čahuru vršeno u tvornici PRETIS.

Kapsula
Određivanje mase goriva za punjenje se određivalo u Tehničkom opitnom centru, Nikinci, Srbija. Kapsula se uvezla iz tvornice Krušik, Valjevo ili Tehničkog remontnog zavoda Kragujevac, Srbija. Kompletiranje kapsule u čahuru vršeno u tvornici PRETIS.

Kompletiranje i pakovanje municije
Testiranje municije radi zadovoljenja vojnih standard i mogućnosti upotrebe tablica gađanja

Tvornica "PRETIS", Vogošća
Tehnički opitni centar VJ, Nikinci SRJ

Fig. 1. Komponente HE minobacačke municije Fig. 2. Komponente HE artiljerijske municije 120 mm M-63 i porijeklo municije 122 mm OF-462 i porijeklo sirovina i komponenti za proizvodnju sirovina i komponenti za proizvodnju

Kratka analiza elemenata municije sa stanovišta lokacija proizvođača sirovina i komponenti za proizvodnju municije, potrebnih tehnologija za proizvodnju municije u tvornici "Pretis", neophodnih faza za kompletiranje municije, kao i neophodnosti testiranja serija ili dijelova serije municije na poligonu, jasno ukazuje da je u potpunosti bila primijenjena disperzija vitalnih vojnih objekata u cilju njihove zaštite od vanjske vojne opasnosti i s veoma visokim stepenom međuzavisnosti pojedinih tvornica u procesu proizvodnje municije.

Tvornica "Pretis" bila je veoma značajna i respektabilna vojna tvornica za proizvodnju municije velikog kalibra, ali u tom procesu nikada nije bila neovisna i samostalna. Ona je mogla funkcionirati jedino ako su bili osigurani pouzdani izvori snabdijevanja sirovinama i komponentama, a u ratnim uvjetima je to ostvareno uvozom sirovina i komponenti iz SRJ ili izvan nje.

Vojni potencijali tvornice “Pretis” u predratnom periodu

Tvornica “Pretis” proizvodila je artiljerijsku municiju, artiljerijske rakete, minobacačku municiju 120 mm, protivoklopnu tenkovsku i raketnu municiju i avionske bombe kako za potrebe JNA tako i za veliki broj drugih zemalja uvoznica.

Tehnološki potencijali i kvaliteta proizvedene municije u tvornici “Pretis” bili su na svjetskom nivou. Kapacitet tvornice bio je značajno veći od potreba koje je iskazivala JNA i za to je bilo angažirano oko 3.600 zaposlenih (1990).

Da bi se sagledao vojni potencijal VJ i Vojske RS u samom početku rata u Bosni i Hercegovini, potrebno je istražiti obim proizvodnje municije u tvornici “Pretis” u periodu 1986-1990. godine, kao osnovu za procjenu količine municije kojom bi trebala da raspolaže JNA (odnosno JA) u početku ratnih sukoba, odnosno dijela tih resursa namijenjenog za potrebe Vojske RS.

Ova istraživanja baziraju se na izvještajima i planovima proizvodnje tvornice “Pretis” u navedenom periodu i planu proizvodnje komponenti tvornica “Igman” i “Slavko Rodić” za 1990. godinu.

Kapacitet za proizvodnju municije u 1990 god.

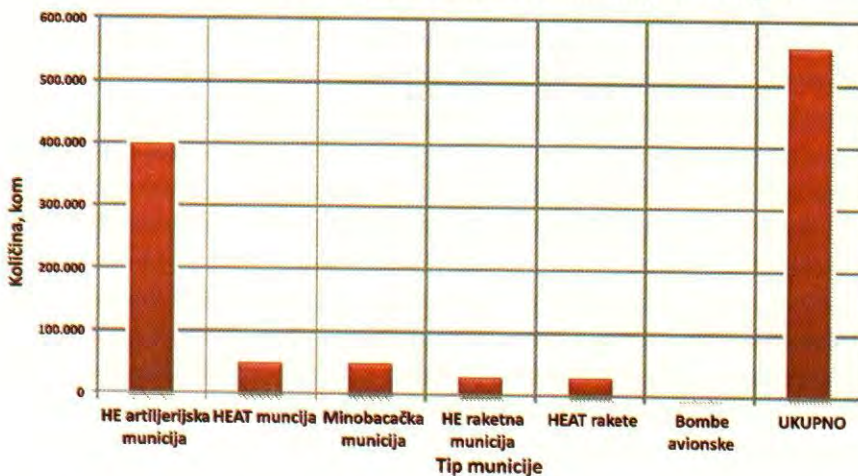

Fig. 3. Kapacitet proizvodnje municije velikog kalibra po tipovima municije u 1990. godini u tvornici “Pretis”

Na sl. 3 dat je pregled kapaciteta municije po tipovima u 1990. godini koje je tvornica "Pretis" mogla proizveati na svojim modernim tehnološkim linijama.

Neki tipovi municije su tehnološki bili veoma kompleksni i u skladu s tim i vrijeme izrade jedinice tog tipa municije je bilo značajno veće u odnosu na neke jednostavnije tipove (npr. HE municija 76 mm).

Teoretski kapacitet proizvodnje cjelokupne game tipova municije velikog kalibra bio je 562.500 komada, dok je teoretski kapacitet proizvodnje samo HE artiljerijske municije bio oko 750.000 komada municije (proizvodnja HE raketne i HEAT municije zahtijevala je više vremena i kompleksniju opremu).

U periodu 1986-1990. godine u tvornici "Pretis" realna proizvodnja municije bila je značajno manja zbog ekonomske krize u koju je SFRJ zapala početkom osamdesetih godina XX vijeka i zbog toga što je došlo prvo do zamora u ratu a potom i prekida rata između Iraka i Irana. U tom periodu, naime, Irak je bio veliki uvoznik municije iz tvornice "Pretis".

Realni obim proizvodnje bio je od 265.000 do 340.000 komada municije velikog kalibra. U razmatranom periodu udio izvoza municije velikog kalibra u ukupnoj količini proizvedenoj u tvornici "Pretis" kretao se 30-50 % proizvedene municije.

Realno, za potrebe JNA u periodu 1986-1990. godine prosječno se proizvodilo oko 180.000 komada municije velikog kalibra godišnje.

Za navedeni petogodišnji period je u ratne rezerve JNA bilo je isporučeno oko 900.000 komada municije kalibra od 76 mm do 152 mm.

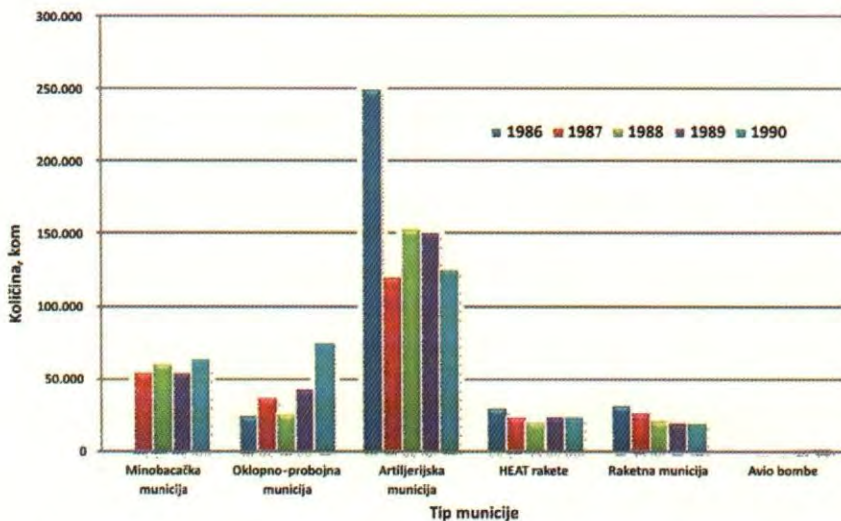

Fig. 4. Realna proizvodnja municije velikog kalibra po tipovima municije u periodu 1986-1990. godine u tvornici "Pretis"

Proizvodnja municije malog kalibra u SFRJ odvijala se u tvornici "Igman" u Konjicu i tvornici "Prvi partizan" u Užicu. Kapacitet proizvodnje municije malog kalibra od 5,56 mm x 45 mm do 12,7 mm x 99 mm (odnosno 12,7 mm x 108 mm) u tvornici "Igman" bio je oko 140 milion komada municije godišnje, dok je kapacitet proizvodnje municije u tvornici "Prvi partizan" bio značajno manji.

Kapaciteti za proizvodnju municije malog kalibra u ove dvije tvornice omogućavali su da JNA bude dobro snabdjevena za duži period borbenih aktivnosti.

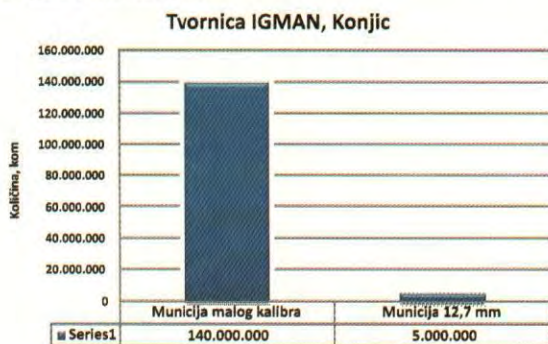

Fig. 5. Kapacitet proizvodnje municije malog kalibra u 1990. godini u tvornici "Igman", Konjic

Kapaciteti za proizvodnju upaljača, kapsli, ručnih bombi bili su predimenzionirani u odnosu na potrebe JNA i veći dio proizvodnje je bio preusmjeren na izvoz.

Pored tvornice "Slavko Rodić", Bugojno, upaljači za minobacačku municiju proizvodili su se u tvornici "Krušik", Valjevo.

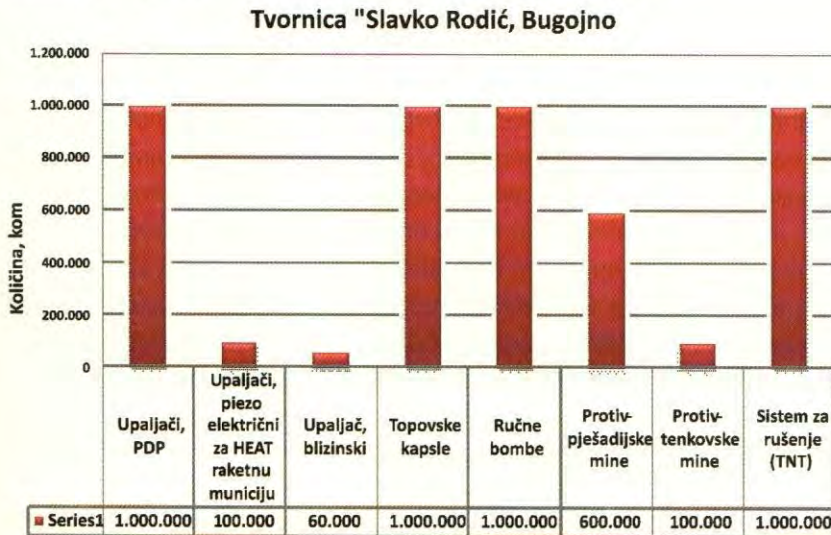

Fig. 6. Kapacitet proizvodnje upaljača za municiju velikog kalibra, ručnih bombi i mina u 1990. godini u tvornici "Slavko Rodić", Bugojno

Tvornica "Slobodan Princip Seljo" u Vitezu je bila vrhunski tvornica za proizvodnju goriva za artiljerijsku i minobacačku municiju dvobaznog i trobaznog tipa, proizvodnju dvobaznih i kompozitnih goriva za raketnu municiju i za proizvodnju plastičnih eksploziva i detonatorskih štapina.

Tvornica "Pobjeda" iz Goražda je veliki proizvođač detonatorskih i plamenih kapsli i pripala za municiju. To su komponente bez kojih se ne može aktivirati upaljač bojeve glave ili raketni motor. Kapacitet za proizvodnju ove tvornice je ogroman. Ilustracije radi ova tvornica je mogla proizvesti 420 miliona plamenih kapsli za municiju malog kalibra, 19 miliona detonatorskih kapsli za upaljače, milion pripala za raketne motore itd.

Navedeni podaci o kapacitetima za proizvodnju municije u Bosni i Hercegovini za potrebe JNA omogućuju procjenu potencijala koje je imala JNA, odnosno JV i Vojska RS početkom oružanih sukoba.

Van Bosne i Hercegovine treba napomenuti da su najvažnije fabrike za proizvodnju municije i vitalnih komponenti bile u Srbiji (tvornice "Sloboda", "Krušik", "Milan Blagojević", "Prva iskra" i "Prvi partizan").

Pri tome treba imati na umu da se u tvornici "Sloboda" u Čačku proizvodila municija srednjeg kalibra (20 mm do 57 mm), tromblonska municija i ručna protivoklopna raketa HEAT, 64 mm, "Zolja".

U tvornici "Krušik" proizvodila se minobacačka municija kalibra 60 mm, 82 mm i 120 mm, upaljači za ovu municiju, protivoklopne vođene rakete tipa "Maljutka", vođene protivavionske rakete tipa "Strijela-7" itd.

Tvornica "Milan Blagojević" u Lučanima proizvodila je gorivo za municiju malog kalibra, jednobazno gorivo za artiljerijsku municiju.

Tvornica "Prva iskra" iz Bariča kod Beograda proizvodila je jake eksplozive za eksplozivna punjenja bojevih glava i projektila.

U Hrvatskoj dio teritorije pod kontrolom Srpske vojske Krajine imao je jednu fabriku municije velikog kalibra "MOL - Marko Orešković" Ličkom Osiku, koja je bila dio poslovnog sistema "Pretis".

Početak bezumlja

Kraj 1991. i početak 1992. godine za tvornicu "Pretis" bio je period ispunjen protivrječnostima, određenim nepovjerenjem među rukovodećim ljudima i potpunom zbunjenošću velikog broja zaposlenih.

Tvornica je proizvodila sa smanjenim obimom, vršena su određena ispitivanja municije, bio prisutan i značajniji transport municije izvan tvornice prema Srbiji čak i u slučajevima kada su postojale sporne situacije poslije testiranja municije na poligonima.

Martovske blokade saobraćaja i prekid uobičajenog rasporeda dolaska zaposlenih na posao sredinom aprila 1992. godine definitivno su bili znak i najvećim optimistima da je situacija u tvornici "Pretis", pa i šire, postala veoma složena i neizvjesna.

Od 17. aprila 1992. godine prestaju mogućnosti da zaposleni u tvornici "Pretis" dolaze na posao bez obzira na nacionalnu, vjersku ili političku pripadnost.

Od tog trenutka potpuni nadzor nad tvornicom "Pretis" imaju vojne jedinice JNA, nešto kasnije VJ i potom Vojska RS.

Ubrzo nakon toga dolazi do izvlačenja municije i oružja iz magazina Teritorijalne odbrane grada Sarajeva od strane jedinica Druge armijske

oblasti. Na osnovu uvida u knjigovodstvenu listu municije i oružja² iz 1990. godine u magazinima Teritorijalne odbrane grada Sarajeva bili su smješteni sljedeća municija i oružje:

Tabela 1. Struktura municije u magazinima Teritorijalne odbrane grada Sarajeva u Faletićima *Tabela 2. Struktura oružja uskladištenog u magazinima Teritorijalne odbrane grada Sarajeva u Faletićima*

Tip municije	Količina, kcm
Municija 7,62mmx39mm	6.000.000
Municija 7,9mm	3.800.000
Minobacačka municija 60mm	14.700
Minobacačka municija 80mm	26.800
Trontionska municija	17.500
Municija za bestrajna oružja 82mm	1.360
LAW 90mm "CSA"	201
LAW 66mm "ZLJA"	286
Ručni bari	22.700

Tip oružja	Količina, kom
Pješadijsko oružje kalibra 7,62 mm i 7,9 mm	21.600
Snajperski pušaka 7,9 mm	435
Puškomitraljeza 7,62 mm	1.771
Puškomitraljeza 7,9 mm	167
Minobacači 60 mm	164
Minobacači 82 mm	134
Minobacači 120 mm	36
Ručni bacači	876
Bestrajna oružja 82 mm	134
Protiv-avionskih topova 20 mm	30
Protiv-avionski top 40 mm	48

Već i letimičan uvid u strukturu municije i oružja ukazuje na veliku nadmoć snaga koje su imale nadzor nad tim vojnim resursima, a to svakako nisu bile snage Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Izuzimanjem oružja i municije iz magazina Teritorijalne odbrane grada Sarajeva bez saglasnosti Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine i stavljanjem tvornice "Pretis" i proizvodnje municije velikog kalibra pod nadzor JNA, odnosno Vojske Jugoslavije te njihovom kasnijom predajom Vojski RS, stvorili su se uvjeti za direktno ugrožavanje demokratije, slobode misli i riječi, slobode kretanja i pokušaja da se primjenom sile promijeni demokratski iskazana volja naroda Bosne i Hercegovine.

Dostupni dokumenti ukazuju na značajnu intervenciju Vojske Jugoslavije kako na samom početku ratnih sukoba tako i narednih ratnih godina.

² Anon: Pregled stanja i čuvanja naoružanja i municije u TO Sarajevo na dan 24. maj 1990.

U naredbi³ predsjednika Vlade prof. dr. Branka Đerića upućenoj Ministarstvu za odbranu (br. 02-99 od 20. augusta 1992) nalaže se Ministarstvu:

“...Da sa nadležnim institucijama SR Jugoslavije dogovori i potpiše ugovor za korištenje usluga i opreme ispitnih poligona za ispitivanje artiljerijske municije i ostalih sredstava NVO (naoružanje i vojna oprema) za čije ispitivanje nema poligona na području Srpske Republike.”

Dokument “Izveštaj Komisije za utvrđivanje stanja proizvodnje i distribucije municije u RO ‘Pretis’⁴ na osnovu naređenja GŠ VRS, str. pov. br. 21/15-53 od 25.09.1992. god.” pokazuje da je u periodu od 20. maja do 30. septembra 1992. godine proizvedeno ukupno 31.454 komada municije, dok je za isto vrijeme isporučeno 17.983 komada municije za potrebe Vojske RS.

Tabela 3. Proizvedena municija u tvornici “Pretis” u periodu od 20. maja do 30. septembra 1992. godine

Tip municije	Količina, kom.
Raketa, HEAT, 90 mm, M79	775
Municija, HE, 100 mm, M63	3.628
Municija, HE, 105mm, M1	9.328
Municija, osvijetljavajuća, 105 mm	110
Municija, minobacačka, HE, 120 mm; M62	5.373
Municija, minobacačka, RAP, HE, 120 mm, M77	1.405
Municija, HE, 122mm, OF-462 (D-30)	6.839
Municija, HE, 122mm, M55 (M38)	958
Municija, HE, 130 mm, M79	322
Municija, raketna, HE, 128 mm, M87	2.716
Ukupno	31.454

Tabela 4. Isporučena municija Vojsci RS u periodu od 20. maja. do 30.septembra 1992. godine

Tip municije	Količina, kom.
Municija, HE, 76 mm, M88	35
Municija, HE, 76 mm, M42	35
Raketa, HEAT, 90 mm, M79	213
Municija, HE, 100 mm, M63	1.694
Municija, HE, 105mm, M1	4.872
Municija, osvijetljavajuća, 105 mm	20
Municija, dimni, 105 mm	96
Municija, minobacačka, HE, 120 mm; M62	5.341
Municija, minobacačka, RAP, HE, 120 mm, M77	772
Municija, HE, 122mm, OF-462 (D-30)	3.967
Municija, HE, 122mm, M55 (M38)	798
Municija, osvijetljavajući, 122mm	10
Municija, dimni, 122mm	6
Municija, HEAT, 122mm, 3BK6M	4
Municija, HE, 130 mm, M79	120
Ukupno	17.983

³ Oznaka dokumenta 02100146: “Naredba predsjednika Vlade prof. dr. Branka Đerića” upućena Ministarstvu odbrane br. 02-99 od 20.08.1992 god.

⁴ Oznaka dokumenta 01396674-01396684: “Izveštaj Komisije za utvrđivanje stanja proizvodnje i distribucije municije u RO ‘PRETIS’”, na osnovu naređenja GŠ VRS, str. pov. br. 21/15-53, 25. septembar 1992. godine.

Na raspolaganju u tvornici "Pretis" trebalo je biti 13.471 komad municije, međutim, Komisija za utvrđivanje stanja proizvodnje i distribucije municije u RO "Pretis" utvrdila je da je sa 30. septembrom 1992. godine na raspolaganju značajno manja količina municija, tj. svega 987 komada. Na zalihama je nedostajalo 12.484 komada municije. Komisija je utvrdila da za period od 20. maja do 27. jula 1992. godine nema otpremnica za isporučenu municiju i da je tvornica u tom periodu radila za potrebe Vojske SRJ. Postoji samo zapisnik o isporučenoj municiji za potrebe Vojske SRJ za period od 25. aprila do 20. maja 1992. godine. Razlika od 12.484 komada municije mogla je biti izuzeta od strane predstavnika VJ i vjerovatno od jedinica VRS na području Vogošće.

U periodu od 20. maja do 27. jula 1992. godine, prema izjavi direktora RO "Pretis", vršena je proizvodnja za potrebe vojske SRJ. Ne postoji potpuna specifikacija municije isporučene za JNA, već postoje podaci samo za period 25. april - 20. maj 1992. Predatnice za municiju isporučenu JNA preuzeo je generalmajor Đorđe Đukić.

Prvih nekoliko mjeseci borbenih aktivnosti municija je korištena neracionalno i nesvršishodno. U izvještaju Komisije Glavnog štaba VRS iz oktobra 1992. godine konstatovano je da su u periodu 20-31. augusta 1992. godine jedinice Sarajevsko-romanijskog korpusa ispalile na Sarajevo:

- 2.201.900 komada municije 7,62 x 39 mm iz 15.185 komada automatskih ili poluautomatskih pušaka,
- 14.160 minobacačkih projektila iz 165 minobacača 82 mm,
- 2.830 artiljerijskih projektila 122 mm OF-462 iz 24 haubice 122 mm D-30.

U periodu od 9. augusta do 10. septembra 1992. godine utrošeno je (čitaj "ispaljeno na Sarajevo!") ukupno 1.309.700 kg municije, što odgovara efektivnoj masi od oko 18.700 komada artiljerijske municije 122 mm OF-462 ili 26.200 komada artiljerijske municije 105 mm M-1.

Tip municije	Količina, kom.
Municija, HEAT, 76 mm	205
Raketa HEAT, 90 mm "Bazuka"	57
Municija, HEAT, 90 mm	62
Municija, AP, 90 mm	12
Raketa, HEAT, 90 mm, M79	349
Municija, HE, 100 mm (T12)	66
Municija, HEAT, 100 mm (T12)	119
Municija, AP, 100 mm (T12)	17
Municija, HE, 100 mm, M63	5.736
Municija, HEAT, 100 mm	19
Municija, HE, 105 mm, M1	5.880
Municija, osvjetljavajuća, 105 mm	90
Municija, dimni, 105 mm	95
Raketa, osvjetljavajuća, 105 mm	90
Municija, minobacačka, HE, 120 mm; M62	158
Municija, minobacačka, RAP, HE, 120 mm, M77	2.503
Municija, HE, 122 mm, OF-462 (D-30)	3.170
Municija, dimni, 122 mm	24
Municija, APFSDS, 125 mm	108
Municija, HEAT, 125 mm	644
Municija, HE, 125 mm, M86	60
Osnovno pogonsko punjenje, 125 mm	1.464
Municija, raketna, HE, 128 mm, M63	3.741
Municija, raketna, HE, 128 mm, M88	93
Municija, raketna, HEAT, 128 mm, M75	299
Municija, HE, 130 mm, M79	570
Municija, HE, 152 mm, M88	1.123
Municija, HE, 152 mm, M83	42
Municija, HE, 152 mm, M84	40
Municija, ERFB, 155 mm	400
Upaljači	200
Ukupno	27.436

Tabela 5. Isporučena municija Vojsci Jugoslavije u periodu od 25. aprila do 20. maja 1992. godine

Tokom 1992. godine tvornica "Pretis" je mogla određeno vrijeme proizvoditi municiju bez značajnijih isporuka iz Savezne republike Jugoslavije, sve dok su zalihe komponenti i sirovina bile dostatne. Međutim, tok rata, intenzitet borbi, kao i neracionalno korištenje municije vojnih formacija u sastavu VRS zahtijevali su uspostavljanje uobičajenog lanca snabdijevanja sirovina i komponentama neophodnim za stabilan proces proizvodnje municije. Komponente koje su dolazile iz vojnih tvornica pod kontrolom Armije Republike BiH (upaljači, kapsle, pripale, gorivo, municija malog kalibra) sada su se morale uvoziti iz SRJ ili van granica bivše SFRJ.

Već 10. novembra 1992. godine tvornica "Pretis", dopisom broj 103/92-MM, upućuje zahtjev⁵ Tehničkom remontnom zavodu Kragujevac (Vojna institucija za remont i održavanje municije za Vojsku SRJ) u kome traži isporuku komponenti i sirovina za proizvodnju municije i kao kompenzaciju nudi izradu dijela projektila municije 130 mm.

Tabela 6. Specifikacija komponenti municije u zahtjevu tvornice "Pretis" upućenom vojnoj ustanovi VJ, Tehničkom remontnom zavodu u Kragujevcu

Komponenta ili sirovina	Količina, kom.	Masa, kg	Napomena o ugradnji komponente u municiju
TNT		20.000	Eksploziv za projekte
Osnovno punjenje	5.000		Minobacački projektil 120 mm M-62
Dopunsko punjenje	5.000		
Upaljač, TK-109	10.000		
Upaljač, TK-130	10.000		
Upaljač, UTIU, M-72	10.000		Minobacački projektil 120 mm
Upaljač, PD, M-557	10.000		Upaljači za artiljerijske projekte, široki otvor
Upaljač, PD, M-572	10.000		
Upaljač, BU -105, M - 79	5.000		Blizinski upaljač
Kapsla, TK, M-71	20.000		Topovske kapsle za čahure
Kapsla, TK, M-2812	10.000		
Gorivo NGH-215		10.000	
Gorivo NGH-285		5.000	
Gorivo NCD-27		5.000	
Gorivo NCD-31		5.000	
Gorivo NCD-191		5.000	

Ovo je bio prvi dostupni dokument koji ukazuje na nužnost uvoza komponenti i sirovina iz SRJ u procesu proizvodnje municije u tvornici "Pretis" i indikator da su rezerve sirovina i komponenti potrošene.

⁵ Oznaka dokumenta 02215701: "Zahtjev tvornice "Pretis", broj 103/92-MM, upućen dana 10. novembra 1992. godine Tehničkom remontnom zavodu, Kragujevac (Vojna institucija za remont i održavanje municije za Vojsku SRJ).

Zahtjev ukazuje na trenutne osnovne nedostatke u proizvodnji municije (upaljač, eksploziv, kapsle, gorivo). Iz navedene tabele može se pretpostaviti da je planirana proizvodnja od najmanje 10.000 komada minobacačkih projektila 120 mm M-62 (na osnovu zahtjeva za dostavu upaljača **UTIU, M-72**) i 45.000 komada artiljerijskih projektila velikog kalibra.

U pismu⁶ tvornice "Pretis", broj 102/92, upućenom 6. novembra 1992. godine tvornici "Milan Blagojević" iz Lučana, Republika Srbija (tvornica za proizvodnju goriva za municiju malog, srednjeg i velikog kalibra na bazi nitroceluloze), navodi se da su isporučili 1.000 komada metalnih čahura za tenkovsku municiju 125 mm (tenk M-84 ili T-72), kao i 170 kompletnih osnovnih punjenja (metalna i sagoriva čahura i gorivo, sa kontejnerom za skladištenje).

Posebno se naglašava da je količinom od 170 kompletnih osnovnih punjenja kompletirana ukupna serija (lot) od 500 komada. To jasno ukazuje da je u proteklom periodu uspostavljena saradnja u snabdijevanju Vojske SRJ veoma važnom tenkovskom municijom. Zatim se naglašava da se, shodno sporazumu dvojice direktora, Milorada Motike i Radoša Milovanovića, treba isporučiti gorivo (barut) za municiju prema dogovorenim prioritetima.

Nedostatak sirovina i potreba za uspostavljanjem prekinutih tehnoloških lanaca unutar vojne industrije potaknuli su Ministarstvo za industriju i energetiku RS da sačini Informaciju o aktuelnim problemima namjenske (vojne) industrije Republike Srpske⁷, pov. br. 01-510/92, dana 26. novembra 1992. godine, a koja je nastala nakon sastanka s direktorima preduzeća namjenske (vojne) proizvodnje. Informacija predstavlja presjek realnih problema u radu preduzeća vojne proizvodnje gdje se ističu bezbjednosna situacija na većini lokaliteta tvornica, otežane komunikacije, nedostatak kvalifikovane radne snage, nemogućnost definiranja planova proizvodnje zbog neiskazanih potreba, problem platnog prometa sa SRJ, itd.

⁶ Oznaka dokumenta 02170107: "Obavijest tvornice "Pretis", broj 102/92, upućen dana 6. novembra 1992. godine tvornici "Milan Blagojević" iz Lučana, Republika Srbija (tvornica za proizvodnju goriva za municiju malog, srednjeg i velikog kalibra na bazi nitroceluloze).

⁷ Oznaka dokumenta 02159104-02159112: "Informacija o aktuelnim problemima namjenske (vojne) industrije Republike Srpske koje je sačinilo Ministarstvo za industriju i energetiku RS", pov. br. 01-510/92, dana 26. novembra 1992. godine.

Posebno se naglašava:

“Nedostaju osnovne sirovine i energenti za nastavak proizvodnje. ...Nedostatak repromaterijala je naročito izražen u “Pretisu” koji je totalno uvozno zavisian (oko 70% iz SRJ).”

“Poseban problem u proizvodnji je zamjena kooperanata s područja muslimansko-hrvatskog dijela bivše BiH, iz Slovenije i Hrvatske. Kidanjem tehničko-tehnoloških veza nekadašnjeg sistema namjenske proizvodnje SRJ, u uslovima ekonomske blokade, rata i nedostatka deviza, pojedini programi su prisilno prebačeni iz proizvodnje, a u nekim slučajevima i nastavak rada preduzeća je na duže vrijeme doveden u pitanje.”

Naglašava se potreba da neke probleme treba rješavati s organima SRJ: “Preduzeća namjenske proizvodnje, kao dio jedinstvenog tehničko-tehnološkog sistema namjenske industrije SFRJ uglavnom su u većoj mjeri tehnološki i sirovinski zavisni od preduzeća iz SR Jugoslavije. Naročito je sirovinska i tehnološka zavisnost velika kod ‘Pretisa’...”

“Problem platnog prometa je svakako jedna od najtežih i traži najhitnije rješenje. SFRJ je, kroz poslove SDPR-a i Vojnog servisa narodne banke, obezbjeđivala namjenskoj industriji devizna prava za nabavku uvoznih sirovina i komponenti. Velika, u nekim slučajevima i potpuna sirovinska zavisnost naših preduzeća od SRJ, uz neriješen problem platnog prometa, dovodi u potpunosti u pitanje funkcionisanje istih kako u Republici Srpskoj tako i u SR Jugoslaviji.”

“U svim programima naših preduzeća je učešće kooperanta sa područja SRJ veliko, u nekim slučajevima sirovine i komponente iz uvoza (SRJ) čine i preko 70% vrijednosti proizvoda. Kooperante iz SRJ nije moguće, u dogledno vrijeme, zamijeniti bez ogromnih materijalnih ulaganja, a to dupliranje kapaciteta bilo bi i protiv svih ekonomskih rezona. Kako smo neminovno upućeni na njih, oni su u situaciji da ucjenjuju, da traže plaćanje starih dugova (istovremeno Savezna država ne želi platiti iste našim preduzećima, nego ih pretvara u sredstva diobenog bilansa), a da za nove potrebe traže gotovinsko plaćanje unaprijed. Kako potrebe Vojske Republike Srpske prevazilaze sadašnje proizvodne mogućnosti ‘Pretisa’, koji za to ne može dobiti dozvolu za izvoz municije radi kompenzacije glavnih imputa i kako ne funkcioniše platni promet, prijeti zaustavljanje proizvodnih linija.”

“U dosadašnjem periodu Ministarstvo za privredu i Glavni štab Vojske Republike Srpske pokušali su u dva navrata da organizuju sastanak

sa organima SRJ i deset kooperanata "Pretisa". Zvanični razgovori nisu održani, iako su preduzećima iz SRJ, od njihovih zvaničnih organa, ostavljene otvorene mogućnosti za saradnju. Pokušaji naših preduzeća da svoje probleme rješavaju pojedinačnim razgovorima rezultirali su nepotpunim, nejedinstvenim i uglavnom nedjelotvornim nastupom."

Period prilagođavanja ratnim uvjetima proizvodnje municije

Zajednica industrije naoružanja i vojne opreme Jugoslavije⁸ pokreće inicijativu za stvaranje preduvjeta funkcioniranja industrije NVO (naoružanje i vojna oprema) u Republici Srpskoj. Tadašnji predsjednik ZINVOJ bio je Jovan Jovičić, čovjek koji je dugo radio kao izuzetno važan rukovodilac u tvornici "Pretis" i poslovnom sistemu "Unis" (Udružena namjenska industrija Sarajevo). U tom dopisu se ukazuje da je "proizvodnja naoružanja i vojne opreme u Bosni i Hercegovini dovedena u stanje da praktično proizvodno ne egzistira, izuzev što u nekim preduzećima ili njihovim dijelovima rade manje količine određenih proizvoda jednostavnije tehnologije, zahvaljujući zalihama materijala i dijelova iz kooperacije i uvoza."

Zatim se navodi:

"... prekinuti su svi proizvodni tokovi, jer je proizvodnja bila tehnološki usko povezana na području Bosne i Hercegovine i sa preduzećima iz bivše Jugoslavije."

"Proizvodnja u svim preduzećima je dovedena u pitanje zbog nepostojanja obrtnih sredstava i nemogućnosti obezbjeđenja proizvoda iz kooperacije i promaterijala."

"U ovoj situaciji nedostatka materijalnih resursa, kadrova i komunikacija, pokretanje obnavljanja saradnje između kapaciteta NVO moguće je samo uz saglasnost i volju vlada spomenutih država (Republike Srpske i Republike Srbije i Republike Crne Gore), kao i Savezne vlade Republike Jugoslavije, te odgovarajuće zajedničke institucije za uspostavljanje i razvoj privredne saradnje-Zajednice INVOJ."

⁸ Oznaka dokumenta 02159337-02159342: "Inicijativa za stvaranje preduvjeta funkcioniranja industrije NVO (naoružanje i vojna oprema) u Republici Srpskoj", dopis Zajednice industrije naoružanja i vojne opreme Jugoslavije br. 3-29 od 5. januara 1993. godine.

Direktor tvornice "Pretis" Milorad Motika u dokumentu pod nazivom Izvještaj za 1992. godinu po pitanju proizvodnje municije i projekcija planirane proizvodnje municije u 1993. godini⁹, a koji je upućen Ministarstvu za odbranu Vojske Republike Srpske navedi da je u periodu od 25. aprila 1992. do 31. januara 1993. godine isporučeno 110.709 komada municije (ovaj broj sadrži komponente municije, kao što su 14.368 kom. KB-1 bombica, 200 komada upaljača i 5.764 komada osnovnih barutnih punjenja goriva). Također naglašava proizvodne probleme kao što su:

- "Nemogućnost nabavke repromaterijala i s tim u vezi konverzija dinara sa ukidanjem platnog prometa",

- problemi s nedostatkom potrebnog broja ljudi (angažirano je 278 radnika),

- nedostatak električne energije itd.

U dijelu koji razmatra plan proizvodnje municije za 1993. godinu zanimljivi su sljedeći elementi Plana proizvodnje:

"Plan proizvodnje za 1993. godinu je zavisna veličina od uslova proizvodnje i razvoja borbenih dejstava na lokalitetu fabrike. Imperativno se nameće realizacija većeg plana, njegova dosljedna podrška unutar 'Pretisa' i nadležnih organa, u okolnostima uslova rata i već hroničnog nedostatka artiljerijske municije."

"Plan proizvodnje je tabelarno kvantificiran sa cca. 142.000 jedinica namjenskih sredstava (municije), realno je ostvariv pod uslovima:

- stabilizovanje električnom energijom i obezbjeđenje ostalih energenata,

- pravovremeno obezbjeđenje neophodnog repromaterijala i kooperantskih elemenata,

- obezbjeđenje prohodne saobraćajne komunikacije za dovoz repromaterijala i ostalog za repropotrebe,

- obezbjeđenje broja radnika s punom uposlenošću na radnoj obavezi na nivou 400 zaposlenih,

- obezbjeđenje života ljudi i imovine pomjeranjem linije neprijatelja na bezbjednu udaljenost,

⁹ Oznaka dokumenta 02159337-02159342: "Izvještaj za 1992. god. po pitanju proizvodnje municije i projekcija planirane proizvodnje municije u 1993. god.", pov. br. 156/188 od 11. februara 1993. godine.

- kooperativnost i sistemska podrška nadležnih ministarstva i drugih organa na prevazilaženju problema ‘Pretisa‘ kako u Republici Srpskoj tako i u SRJ.”

Ovaj dokument na veoma zanimljiv način oslikava odnos VJ i VRS početkom rata i distribuciju municije po brigadama i korpusima Vojske RS tokom ratnih mjeseci 1992. godine.

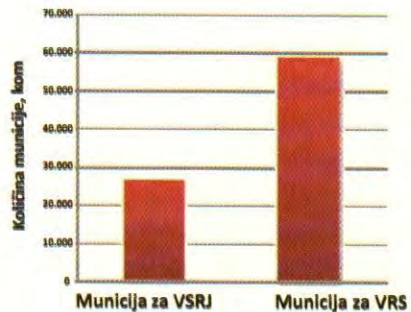
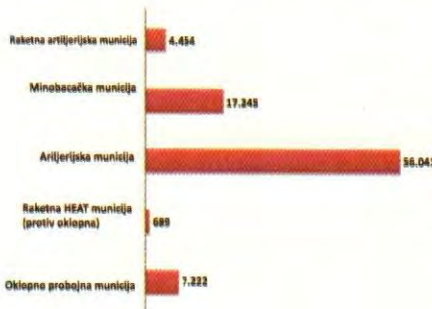

Fig. 7. Struktura proizvodnje municije po tipovima u periodu april 1992-januar 1993. godine (85.594 komada)

Fig. 8. Proizvodnja municije velikog kalibra za potrebe Vojske Jugoslavije i Vojske RS u 1992. godini

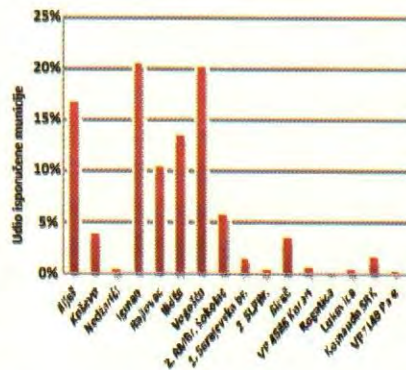
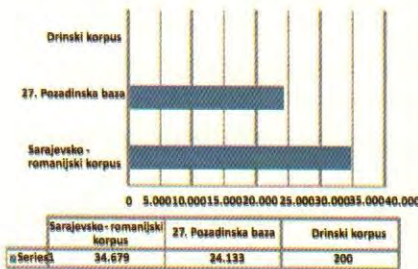

Fig. 9. Raspodjela municije unutar Vojske RS u 1992. godini

Fig. 10. Raspodjela municije unutar Sarajevsko-romanijskog korpusa u 1992. godini

Tokom 1992. godine i prvog mjeseca 1993. godine iz tvornice "Pretis" za potrebe Vojske RS isporučeno je 59.012 komada municije velikog kalibra, a od aprila do juna za potrebe Vojske Jugoslavije isporučeno je 26.582 komada municije velikog kalibra, odnosno 30.845 komada municije koja je uključivala upaljače, punjenja goriva i submuniciju KB-1.

Od ukupno proizvedene municije za potrebe Vojske RS najviše je artiljerijske municije kalibra od 76 mm do 155 mm, zatim oklopno-probojne i raketne artiljerijske municije.

Sarajevsko-romanijskom korpusu isporučeno je 34.679 komada municije, a zatim 27. pozadinskoj bazi Glavnog štaba VRS (logistika), a unutar ovog Korpusa najviše je isporučeno brigadama Igman, Vogošća, Ilijaš, Ilidža, Rajlovac itd.

Odmah po otpočinjanju intenzivnih borbenih aktivnosti na širim prostorima Sarajeva, Vojska Jugoslavije je preuzela kontrolu nad tvornicom municije "Pretis" u Vogošći i sve količine municije koja je bila u skladištima i municiju koja se proizvodila u periodu april-juli 1992. godine.

Prema pregledu municije¹⁰ u izvještaju tvornice "Pretis" za mjesec februar 1993. godine proizvedeno je 7.720 komada municije velikog kalibra, od čega 3.642 komada artiljerijske municije, 3.167 komada minobacačke municije i 911 komada HEAT municije.

Sličan pregled municije¹¹ za mjesec august 1993. godine pokazuje da je proizvedeno je 9.368 komada municije velikog kalibra, od čega 4.951 komad artiljerijske municije, 3.588 komada minobacačke municije i 829 komada HEAT municije.

Pregled proizvodnje municije u tvornicama pod kontrolom VRS, isporučene municije po korpusima i uvezene municije iz SRJ¹² daje izuzetno dobar uvid u kompleksnost snabdijevanja VRS municijom iz izvora unutar Bosne i Hercegovine, izvora iz SRJ, a posebno je zanimljiva struktura isporuke municije po korpusima unutar VRS za prvih devet mjeseci 1993. godine.

¹⁰ Oznaka dokumenta 02159123: "Izvještaj o proizvodnji za mjesec februar 1993. godine tvornice 'Pretis'".

¹¹ Oznaka dokumenta 02159129: "Izvještaj o proizvodnji za mjesec august 1993. godine tvornice 'Pretis'".

¹² Oznaka dokumenta 02159117: "Pregled proizvodnje municije u tvornicama pod kontrolom VRS, isporučene municije po korpusima i uvezene municije iz SRJ".

Iz tvornice “Sloboda” isporučeno je za potrebe VRS municije kalibra 20 mm u količini od 30.000 komada, 10.163 komada municije kalibra 30 mm i 1.000 protivoklopnih raketnih sistema 64 mm “Zolja” za lansiranje s ramena.

Tvornica “Prvi partizan” je isporučila 500.000 komada municije malog kalibra. 7,62 mm x 39 mm M-67.

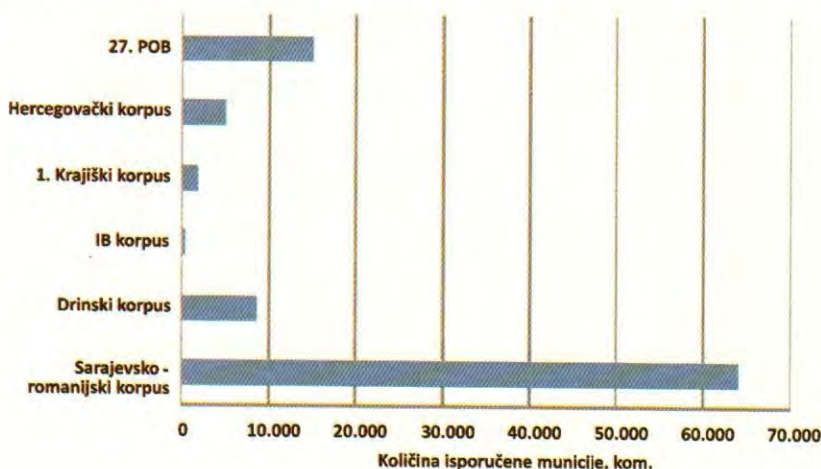

Fig.10. Struktura distribucije municije velikog kalibra proizvedene u tvornici “Pretis” u prvih devet mjeseci 1993. godine po korpusima VRS (94.990 komada)

Usporedbom količine municije isporučene pojedinim korpusima VRS u prvih devet mjeseci može se uočiti da su najveće isporuke otišle Sarajevsko-romanijskom korpusu, Drinskom korpusu i 27. pozadinskoj bazi (logistička baza).

Tokom 1993. godine najintenzivnije bitke su bile u zoni Sarajeva (bitke za Žuč, Rogoj i Igman) i borbe na potezu Cerska – Srebrenica – Žepa.

Iz pregleda proizvodnje municije u tvornicama pod kontrolom VRS vidljivo je da su pored tvornice “Pretis” u proizvodnji municije u suženom obimu učestvovali tvornica “Rudi Čajevec” iz Banje Luke (proizvodnja tromblonskih mina, upaljača i ručnih bombi M-75), tvornica “Trudbenik” iz Doboja (minobacačka municija 82 mm i 120 mm), Kovnica iz Bileća (ručna bomba M-93 i protivpješadijske mine PMR-4).

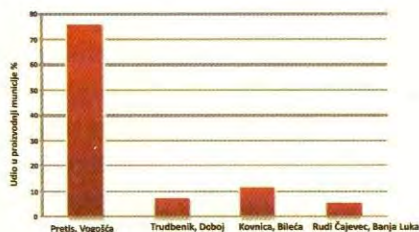
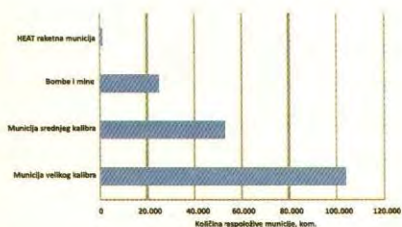

Fig. 11. Količina raspoložive municije za VRS srednjeg i velikog kalibra u prvih devet mjeseci 1993. godine

Fig. 12. Udio u proizvodnji municije u pojedinim tvornica koje su bile pod kontrolom VRS u prvih devet mjeseci 1993. godine

Zanimljiva je distribucija municije prema brigadama u sastavu Sarajevsko-romanijskog korpusa i razlike su uslovljene intenzitetom borbi u pojedinim zonama ratišta oko Sarajeva. Najveće isporuke su bile usmjerene ka Vogošćanskoj, Rajlovačkoj, Ilijaškoj, Ilidžanskoj i Igmanskoj brigadi.

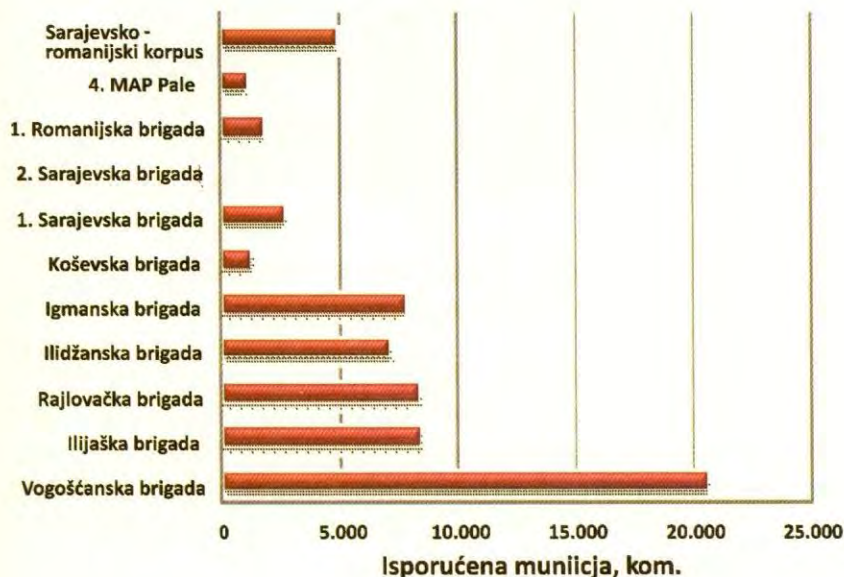

Fig. 13. Distribucija municije prema brigadama u sastavu Sarajevsko-romanijskog korpusa

Jedan drugi dokument pod nazivom Izvještaj o izdanoj municiji iz HD "Pretis" po nalogima Glavnog štaba Vojske RS, Sektor pozadine¹³, upućen Ministarstvu za odbranu RS, str. pov. br. 21/3-2-515, od 5. decembra 1993. godine, pruža također mogućnosti za analizu vremenskog okvira za povezivanje isporučene municije iz tvornice "Pretis" i pojedinih bojišta u okviru Bosne i Hercegovine.

Municija je u najvećem obimu isporučena Sarajevsko-romanijskom korpusu, odnosno pojedinim brigadama tog korpusa, Drinskom korpusu, Istočno-bosanskom i Prvom krajiškom korpusu, te Isturenom komandnom mjestu GŠVRS (selo Krivajević), 27. pozadinskoj bazi GŠVRS i tvornici "Prvi partizan" Užice (osnovno punjenje goriva za tenkovsku municiju).

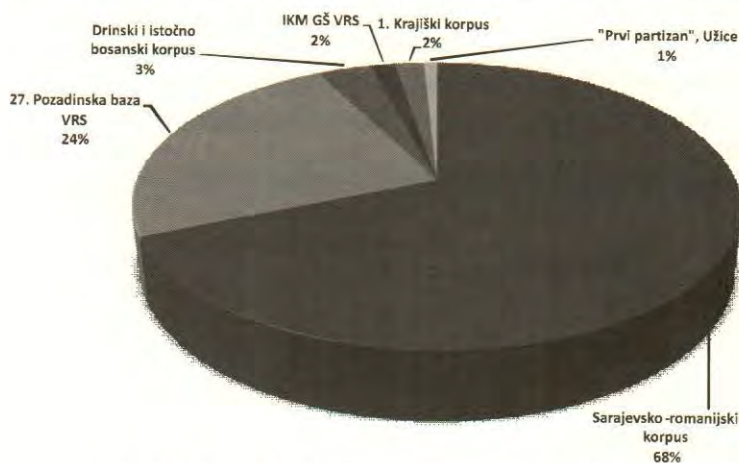

Fig. 14. Raspodjela municije po korpusima unutar Vojske RS za prvih jedanaest mjeseci 1993. godine

Prema ovim podacima, ukupno je isporučeno 35.880 komada municije za prvih jedanaest mjeseci druge godine rata. Sarajevsko-romanijski korpus je u navedenom periodu preuzeo 24.024 komada municije velikog kalibra iz tvornice "Pretis". Pri tome treba imati na umu da je to samo isporuka direktno iz tvornice i to samo po nalogu Glavnog štaba Vojske RS, Sektor pozadine.

¹³ Oznaka dokumenta 02159178-02159182: "Izvještaj o izdanoj municiji iz HD "Pretis" po nalogima Glavnog štaba Vojske RS", Sektor pozadine, upućen Ministarstvu za odbranu RS, str. pov. br. 21/3-2-515 od 5. decembra 1993. godine.

U narednoj tabeli dat je detaljan pregled municije isporučene po pojedinim vojnim jedinicama Sarajevsko-romanijskog korpusa za svaki mjesec u razmatranom periodu. Ako se uspostavi veza između vremena isporuke municije pojedinim jedinicama s periodima intenzivnih borbi na prostorima ratišta oko Sarajeva, mogu se izvući zaključci o tome:

- koje su jedinice učestvovala u borbenim operacijama i
- minimalne količine municije velikog kalibra koje su bile na raspolaganju za borbu u određenom vremenskom periodu.

Tabela 7. Pregled isporučene municije Sarajevsko-romanijskom korpusu po vojnim jedinicama i mjesecima u 1993. godini

Sarajevsko-romanijski korpus VRS (1993)			
Datum	Kalibar i tip municije	Količina. Kom.	Vojna jedinica
6. 1. 1993.	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	90	Vogošćanska brigada
	HE municija, 105 mm, M-1	50	
	HE municija, 122 mm, OF-462	90	
	HE minobacačka municija, 82 mm	100	
	HE minobacačka municija 120 mm	120	
8. 1. 1993.	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	168	Rajlovačka brigada
	HE municija, 105 mm, M-1	240	
	HE municija, 122 mm, OF-462	280	
	HE minobacačka municija 82 mm	600	
11. 1. 1993.	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	400	Sarajevsko-romanijski korpus
	HE municija, 105 mm, M-1	300	
	HE municija, 122 mm, OF-462	200	
	HE minobacačka municija, 82 mm	200	
	HE minobacačka municija, 120 mm	300	
21. 1. 1993.	HE minobacačka municija, 82 mm	200	4. MPA puk
11. 2. 1993.	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	600	Sarajevsko-romanijski korpus
	HE municija, 105 mm, M-1	600	
	HE municija, 122 mm, OF-462	500	
	HE municija, 130 mm, M-79	100	
	HE minobacačka municija 120 mm	500	

Datum	Kalibar i tip municije	Količina Kom.	Vojna jedinica
24. 2. 1993.	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	600	Sarajevsko- romanijski korpus
	HE municija, 105 mm, M-1	600	
	HE municija, 122 mm, za M-38	200	
	HE municija, 122 mm, OF-463	500	
	HE municija, 130 mm, M-79	100	
	HE minobacačka municija, 82 mm	800	
	HE minobacačka municija, 120 mm	500	
7. 3. 1993.	IIE raketa, 128 mm, M-63	300	1. planinska p. br., Rogatica
	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	200	
	IIE municija, 105 mm, M-1	200	
	HE municija, 155 mm, za haubicu M-1	200	
7. 3. 1993.	HE minobacačka municija, 120 mm	200	Sarajevsko- romanijski korpus
	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	300	
	HE municija, 122 mm, za M-38	200	
	HE municija, 122 mm, OF-463	300	
	HE municija, 130 mm, M-79	50	
	IIE minobacačka municija, 120 mm	300	
26. 3. 1993.	HE raketa, 128 mm, M-63	250	Sarajevsko- romanijski korpus
	IIE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	400	
	HE municija, 100 mm, M-63, za top T-12	400	
	IIE municija, 105 mm, M-1	400	
	HE municija, 122 mm, za M-38	400	
	HE municija, 122 mm, OF-463	400	
	HE municija, 130 mm, M-79	150	
	HE municija, 155 mm, za haubicu M-1	200	
	HE minobacačka municija, 82 mm	1.000	
HE minobacačka municija, 120 mm	400		
29. 4. 1993.	HE municija, 76 mm, za top ZIS	200	Sarajevsko- romanijski korpus
	Punjenje goriva za 155 mm, haubica M-1	1.000	
3. 5. 1993.	HE municija, 105 mm, M-1	250	2. romanijska motorizovana brigada
	IIE municija, 122 mm, OF-463	170	

Datum	Kalibar i tip municije	Količina. Kom.	Vojna jedinica
9. 7. 1993.	HE municija, 76 mm, za top B-1	300	Sarajevsko- romanijski korpus
	HE municija, 76 mm, za top ZIS	200	
	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	500	
	IIE municija, 100 mm, M-63, za top T-12	100	
	HE municija, 105 mm, M-1	200	
	HE municija, 122 mm, OF-462	200	
	IIE municija, 122 mm, za M-38	300	
	HE municija, 122 mm, OF-463	300	
	HE municija, 130 mm, M-79	150	
	HE minobacačka municija, 82- mm	800	
	HE minobacačka municija, 120 mm	400	
	HE raketa, 128 mm, M-63	200	
9. 8. 1993.	HE municija, 76 mm, za top B-1	72	Sarajevsko- romanijski korpus
	HE municija, 76 mm, za top ZIS	72	
	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	200	
	HE municija, 105 mm, M-1	30	
	HE municija, 122 mm, za M-38	20	
	HE municija, 122 mm, OF-463	396	
	HE minobacačka municija, 120 mm	386	
9. 8. 1993.	IIE municija, 76 mm, za top B-1	40	Vogošćanska brigada
	HE municija, 76 mm, za top ZIS	40	
	HE municija, 100 mm, M-63, za top T-12	40	
	IIE municija, 105 mm, M-1	50	
	HE municija, 122 mm, OF-463	30	
	HE minobacačka municija, 120 mm	150	
9. 8. 1993.	HE municija, 76 mm, za top B-1	84	Ilijaška brigada
	HE municija, 76 mm, za top ZIS	104	
	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	12	
	HE municija, 100 mm, M-63, za top T-12	20	
	HE municija, 105 mm, M-1	70	
	HE municija, 122 mm, za M-38	60	
	HE minobacačka municija, 120 mm	152	

Datum	Kalibar i tip municije	Količina. Kom.	Vojna jedinica
9. 8. 1993.	HE municija, 105 mm, M-1	50	Rajlovačka brigada
	HE minobacačka municija, 120 mm	30	
9. 8. 1993.	HE municija 105 mm M-1	180	Igmanska brigada
	HE minobacačka municija 120 mm	30	
9. 8. 1993.	HE municija, 76 mm, za top B-1	90	Iližanska brigada
	IIE municija, 76 mm, za top ZIS	30	
	HE municija, 100 mm, M-63 za tenk T-55	22	
	HE municija, 105 mm, M-1	30	
	HE municija, 122 mm, za M-38	82	
	HE municija, 122 mm, OF-462	30	
9. 8. 1993.	HE minobacačka municija, 120 mm	334	1. samostalna motorizirana brigada
	IIE municija, 122 mm, OF-462	100	
9. 8. 1993.	HE minobacačka municija, 120 mm	150	2. SLPBr.
9. 8. 1993.	HE minobacačka municija, 120 mm	30	LRPBr.
18. 10. 1993.	HE municija, 76 mm, za top B-1	100	Taktička grupa "Vogošća"
	HE municija, 76 mm, za top ZIS	60	
	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	50	
	HE municija, 122 mm, za M-38	30	
26. 11. 1993.	HE municija, 105 mm, M-1	60	IKM GŠ VR selo Krivajevići
	HE municija, 122 mm, za M-38	100	
	HE municija 125 mm za tenk M-84	130	
29. 11. 1993.	HE municija, 100 mm, M-63, za top T-12	150	IKM GŠ VR selo Krivajevići
	HE municija, 105 mm, M-1	50	
	HE municija, 122 mm, OF-462	50	

Pored Sarajevsko-romanijskog korpusa najveći dio municije bio je usmjeren ka 27. pozadinskoj bazi GŠ VRS odakle se municija preusmjeravala prema ostalim korpusima VRS-a zavisno od trenutnih potreba.

Tabela 8. Pregled isporučene municije 27. pozadinskoj bazi GŠ VRS u prvih jedanaest mjeseci 1993. godine 27. pozadinska baza VRS (1993)

27. pozadinska baza VRS (1993)			
Datum	Kalibar i tip municije	Količina Kom.	Vojna jedinica
7. 5. 1993.	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	370	27. pozadinska baza
	HE municija, 105 mm, M-1	520	
	HE municija, 122 mm, OF-462	30	
	HE minobacačka municija, 120 mm	474	
	HE municija, 130 mm, M-79	150	
11. 5. 1993.	Punjenje goriva za municiju, 155 mm, za haubicu M-1	2.000	27. pozadinska baza
17. 7. 1993.	HE municija, 122 mm, za M-38	200	27. pozadinska baza
	HE municija, 122 mm, OF-462	200	
	HE municija, 125 mm, za tenk M-84	577	
24. 8. 1993.	HE municija, 122 mm, OF-462	100	27. pozadinska baza za Operativnu grupu "Doboj"
	HE minobacačka municija, 120 mm	100	
1. 10. 1993.	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	120	27. pozadinska baza
	HE municija, 105 mm, M-1	350	
	HE municija, 122 mm, OF-462	50	
	HE minobacačka municija, 120 mm	700	
17. 10. 1993.	HE municija, 100 mm, M-63 za tenk T-55	120	27. pozadinska baza
	HE municija, 122 mm, OF-462	390	
23. 10. 1993.	HE municija, 76 mm, za top ZIS	200	27. pozadinska baza
	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	200	
	HE municija, 122 mm, OF-462	1.000	
	HE minobacačka municija, 120 mm	200	
	HE municija, 125 mm, za tenk M-84	100	
30. 10. 1993.	HE municija, 100 mm, M-63, za tenk T-55	100	27. pozadinska baza
	HE municija, 122 mm, OF-462	130	
	HE minobacačka municija, 120 mm	150	

Proizvodnja municije velikog kalibra u količinama koje prelaze 125.000 komada (prema podacima za devet mjeseci 1993. godine) nije bila moguća bez uvoza sirovina i komponenti iz Savezne republike Jugoslavije. Prema zapisniku¹⁴ sa sastanka između predstavnika tvornice "Pretis" i tvornice "Krušik", održanom u Valjevu 23. augusta 1993. godine povodom reguliranja međusobnih finansijskih obaveza u procesu proizvodnje municije, tvornica "Krušik" je preuzela obavezu isporuke komponenti municije koje su važne za normalnu proizvodnju u tvornici "Pretis".

Tabela 9. Obaveze tvornice "Krušik" iz Valjeva o isporuci komponenti municije za potrebe tvornice "Pretis"

Komponenta municije	Količina, kom.	Masa, kg
Upaljač AU-28 (isporučeno)	8.070	
Osnovno punjenje za minobacačku municiju 120 mm (isporučeno)	8.320	
Dopunsko punjenje za minobacačku municiju 120 mm (isporučeno)	8.250	
Gorivo NGB 261 (isporučeno)		3.780
Minobacačka municija 82 mm (isporučeno)	400	
Osnovno punjenje za minobacačku municiju 120 mm	20.000	
Dopunsko punjenje za minobacačku municiju 120 mm	40.000	
Upaljač AU-28 (isporučeno)	2290	
Upaljač TK-130	20.292	
Topovska kapsla TK-M71	30.000	

Obaveze tvornice "Pretis" prema tvornici "Krušik" prema navedenom zapisniku treba da se reguliraju za naredna dva dana u Beogradu s predstavnicima VP 8634-4 Beograd, uz prisutnost predstavnika obje tvornice.

¹⁴ Oznaka dokumenta 02235200-02235201: "Zapisnik sa sastanka između predstavnika tvornice 'Pretis' i tvornice 'Krušik' o reguliranju međusobnih finansijskih obaveza u procesu proizvodnje municije". Sastanak je održan u Valjevu 23. augusta 1993. godine.

U skladu s već dogovorenim mehanizmima saradnje, Ministarstvo za odbranu Republike Srpske svojim dopisom¹⁵ izdaje saglasnost tvornici "Pretis-Holding", Vogošća, da zaključi kompenzacioni ugovor sa Remontnim zavodom Kragujevac (Vojna pošta u okviru VJ) sa ciljem nabavke reprod materijala (artiljerijska goriva, municija za testiranje, crni barut, upaljači, topovske kapsle i punjenja goriva za municiju 155 mm).

Remontni zavod Kragujevac je trebao po tom Ugovoru isporučiti sljedeće projekte s eksplozivnim punjenjem:

- HE projektil 152 mm za haubicu D-20 u količini od 200 komada,
- HE projektil 130 mm za top M46 u količini od 200 komada,
- HE projektil 122 mm za haubicu D-30 u količini od 500 komada,
- HE projektil 100 mm, M-63P1, za top tenka T-55 u količini od 2.000 komada.

Ovi dokumenti jasno ukazuju da su realizirane inicijative za uspostavljanje nesmetanih tokova u snabdijevanju sirovinama i komponentama iz Savezne republike Jugoslavije za proizvodnju municije u tvornici "Pretis", odnosno da je istovremeno dio municije proizveden u Bosni i Hercegovini isporučivan u SRJ.

Dopisom¹⁶ komandanta poligona Nikinci, pukovnika Dušimira Nikolića (vojna pošta br. 2342-10), pov. br 210-1, od 15. marta 1993. godine, upućenom tvornici "Pretis", insistira se da se poslije završetka poligonskih ispitivanja preostali dio municije odmah vrati u tvornicu. To pismo je dostavljeno i ostalim vojnim tvornicama iz SRJ u kojem se traži da se preostali dio materijala (municije, komponenti, sanduka pakovanja municije itd.) po završetku ispitivanja preuzme (tj. odvuče s poligona Nikinci) odmah ili najkasnije pet dana od završetka ispitivanja.

Serijska proizvodnja municije u svom ciklusu proizvodnje sadrži neizbježnu fazu provjere sigurnosne i funkcionalne pouzdanosti municije, a bez koje nije moguće isporučiti proizvedenu municiju vojnim jedinicama

¹⁵ Oznaka dokumenta 02231498: "Suglasnost Ministarstva odbrane Republike Srpske o zaključenju kompenzacionog ugovora tvornice 'Pretis' sa Remontnim zavodom Kragujevac" (Vojna pošta u okviru VJ), str. pov. br. 05-21-2272, od 26. novembra 1993. godine.

¹⁶ Oznaka dokumenta 01386186: "Dopis komandanta poligona Nikinci, pukovnika Dušimira Nikolića" (vojna pošta br. 2342-10), pov. br. 210-1, od 15. marta 1993, upućen tvornici "Pretis" i vojnim tvornicama iz Srbije.

ni koristiti odgovarajuće tablice gađanja. Provjere sigurnosti i funkcije municije vrše se na opitnim poligonima za svaku seriju ili dio serije municije i do početka rata te aktivnosti su se uglavnom odvijale u sklopu Tehničkog opitnog centra KoV JNA na opitnom poligonu Nikinci.

Po dobivanju protokola gađanja izvršenog s uzorcima municije izuzete iz serije ili dijela serije, a u skladu s odgovarajućim vojnim standardima, vojna kontrola izdavala je suglasnost da ispitana serija može biti isporučena vojnim jedinicama.

Municija iz tvornice "Pretis" tokom svih ratnih godina ispitivana je na poligonu Tehničkog opitnog centra (TOC) u Nikincima što potvrđuju sljedeći dokumenti:

- Dopis¹⁷ direktora Sektora kontrole tvornice "Pretis", br. 156/228, od 30. marta 1993, upućen Tehničkom opitnom centru, poligon Nikinci, u kome se navodi dostava pet kompleta HE tenkovske municije 125 mm, serije TV-8201 radi provjere sigurnosti na povišeni pritisak sagorijevanja (PKP 5432/90). Sam sadržaj dopisa ukazuje na uobičajeni postupak obavještanja TOC-a o potrebi ispitivanja municije, ne vodeći računa da se u Bosni i Hercegovini vodi rat, da je BiH samostalna država i da je zabranjen transfer municije.

- Protokol¹⁸ o ispitivanju minobacačke municije 120 mm M-62P3, serija TV-9301, od 25. augusta 1993. godine, izdat od strane Tehničkog opitnog centra KoV VJ, poligon Nikinci, čiji detalji jasno ukazuju na neprekidno snabdijevanje važnim komponentama i sirovinama za proizvodnju municije.

Serija municije 120 mm M-63P3 sastavljena je od upaljača UT M-86P1, serije KV-9303, (upaljač je proizveden u tvornici "Krušik", 1993. godine, serija 03) i kapsle MK M-74, serije KV-9302 (proizvedene u tvornici "Krušik", 1993. godine, serija 02), koji su rađeni u periodu rata, dok su ostale komponente proizvedene u predratnom periodu.

Međutim, municija je funkcionalna i upotrebljiva jedino ako su sve njene komponente ispravne. Bez ovog protokola ispitivanja nije bilo moguće

¹⁷ Oznaka dokumenta 02170121: "Zahtjev za testiranje pet kompleta HE tenkovske municije 125 mm, serije TV-8201 radi provjere sigurnosti na povišeni pritisak sagorijevanja (PKP 5432/90)", br. 156/228, od 30. marta 1993. godine.

¹⁸ Anon: Protokol o ispitivanju minobacačke municije 120 mm M62P3, serija TV9301, od 25. augusta 1993. godine, izdat od strane Tehničkog opitnog centra KoV VJ, poligon Nikinci.

uputiti municiju u jedinice, s obzirom na to da protokol daje sigurnost za pravilnu upotrebu tablica gađanja.

U pismu komandanta poligona Nikinci¹⁹ pukovnika Dušimira Nikolića (vojna pošta br. 2342-10), pov. br 564-2, od 3. septembra 1993. godine, upućenom Ministarstvu za odbranu Republike Srpske navodi se dostava protokola o ispitivanju municije u periodu 17-25. august 1993. godine:

- municija, HE, 122 mm, OF-462, serija 9301,
- municija, HE, 105 mm, M-1, serija 9301,
- municija, HE, 100 mm, M-88, serija 9301,
- municija, HE, 76 mm, M-42A1, serija 9301,
- municija, HE, 76 mm, M-42A1, serija 9301 (remontovana, RZK-TU-KoV-7302),
- municija, minobacačka, HE, 120 mm, M-92, serija 9301.

U protokolu gađanja municije, minobacačke, HE, 120 mm, M-62P3, serije 9301, od 25. augusta 1993. godine, dati su rezultati ispitivanja sedam komada municije i detaljna specifikacija komponenti municije (projektila, upaljača, kapsle, osnovnog punjenja i dopunskog punjenja). Svaka komponenta ima oznaku serije (lot):

- projektil, TV-9301 (tvornica TITO, Vogošća, serija 93, dio serije 01),
- upaljač, UT, M-68P1, KV 9303 (tvornica Krušik, Valjevo, serija 93, dio serije 03),
- kapsla, MK, M-74, KV-9302 (tvornica Krušik, Valjevo, serija 93, dio serije 02),
- osnovno punjenje M-74, KV9061-12,
- barut, NGB-161, SPV883X,
- dopunsko punjenje M-74, barut, NGB-261, SPV-8842.

U protokolu gađanja municije, minobacačke, HE, 120 mm, M-62P3, serije 9401, od 28. marta 1994, dati su rezultati ispitivanja deset komada municije i detaljna specifikacija komponenti municije (projektila, upaljača,

¹⁹ Oznaka dokumenta 02163620: "Pismo o dostavi Protokola o ispitivanju municija, HE, 122 mm, OF-462, serija 9301, municija, HE, 105 mm, M-1, serija 9301, municija, HE, 100 mm, M-88, serija 9301, municija, HE, 76 mm, M-42A1, serija 9301, municija, HE, 76 mm, M-42A1, serija 9301 (remontovana, RZK-TU-KoV-7302), municija, minobacačka, HE, 120 mm, M-92, serija 9301", pov. br. 564-2, od 3. septembra 1993, izdat od strane Tehničkog opitnog centra KoV VI, poligon Nikinci.

kapsle, osnovnog punjenja i dopunskog punjenja). Svaka komponenta ima oznaku serije (lot):

- projektil, TV-9401 (tvornica TITO, Vogošća, serija 94, dio serije 01),
- upaljač, UT, M-62, KV-7627 (tvornica Krušik, Valjevo, serija 76 god., dio serije 27),
- kapsla, MK, M-74, KV-9307 (tvornica Krušik, Valjevo, serija 93 god., dio serije 07),
- osnovno punjenje M-74, KV-9061-17,
- barut, NGB-161, SPV-8837,
- dopunsko punjenje M-74, barut, NGB-261, MBL-940X (tvornica Milan Blagojević, Lučani, serija 94 god., dio serije nečitke oznake).

Opitima je prisustvovao Bogdan Rašević kao predstavnik Vojne (ili Tehničke) kontrole u tvornici "Pretis".

Na osnovu dostavljenih protokola gađanja s poligona TOC-a u Nikincima, tehničke dokumentacije o municiji, te izvještaja o tehničkoj kontroli vojna kontrola je izdavala završni izvještaj.

U pismu²⁰ direktora preduzeća "Pretis" upućenom Ministarstvu za odbranu RS, Vojna kontrola kvaliteta NVO, od 8. septembra 1993, dostavljena je prijava o završenim serijama municije. Taj dopis pokazuje uspostavljanje "normalnih" procedura za prijem serija municije. Po tim procedurama kada se završi proizvodnja serije ili dijela serije municije i izvrše sve tehničke kontrole i ispitivanja (karakteristika materijala i ispitivanja gađanjem u Nikincima), prijavljuje se serija ili dio serije uz dostavu sve prateće dokumentacije Vojnoj kontroli kvaliteta NVO koja vrši završna ispitivanja uzoraka municije iz prijavljene serije.

Veoma važne informacije u ovom dopisu su:

- municija je urađena u periodu od maja 1992. do 31. jula 1993. godine,
- municija je isporučena korpusima, brigadama, pozadinskoj bazi po odobrenju GŠ VRS i Ministarstva za odbranu RS.

²⁰ Oznaka dokumenta 01386220-01386221: "Prijava o završenim serijama Minobacačka municija HE, 82 mm, M-48, minobacačka municija HE, 120 mm, M-62, municija, HE, 76 mm za ZIS, municija, HE, 76 mm za B-1, municija, HE, 100 mm, M-63P1 za tenk T-55, municija, HE, 100 mm, za top T-12, municija, HE, 105 mm, M-56, municija, HE, 122 mm za haubicu D-30, municija, HE, 122 mm za haubicu M-38, municija, HE, 130 mm, M-79, municija, HE, 125 mm, M-86P1 i municija, HEAT, 100 mm za top T-12", upućen Ministarstvu odbrane RS, Vojna kontrola kvaliteta NVO, tvornica "Pretis", 8. septembar 1993.

Serijske su isporučivane u više dijelova (rata) i brojale su od 10.000 do 12.000 komada za sljedeću municiju:

- minobacačka municija HE, 82 mm, M-48,
- minobacačka municija HE, 120 mm, M-62,
- municija, HE, 76 mm za ZIS,
- municija, HE, 76 mm za B-1,
- municija, HE, 100 mm, M-63P1 za tenk T-55,
- municija, HE, 100 mm, za top T-12,
- municija, HE, 105 mm, M-56,
- municija, HE, 122 mm za haubicu D-30,
- municija, HE, 122 mm za haubicu M-38,
- municija, HE, 130 mm, M-79,
- municija, HE, 125 mm, M-86P1,
- municija, HEAT, 100 mm za top T-12,
- municija, HE, 152 mm za haubicu D-20,
- punjenje goriva za municiju 155 mm, M-1.

Kada se sagleda ovaj pregled proizvedene municije za period od jula 1992. do 31. jula 1993. godine može se zaključiti da je isporučeno 140.000-168.000 komada municije velikog kalibra.

Ovaj podatak je u suglasnosti s dokumentima o prijemu komponenti i sirovina za proizvodnju municije ili dokumenata-izvještaja o proizvodnji ili isporuci određenog tipa municije Vojsci RS.

Organiziranje procesa proizvodnje, rješavanje ne samo tehnoloških problema već i razumijevanje složenosti municije kao sistema nije moguće bez stručnjaka koji imaju iskustvo u razvoju, proizvodnji i testiranju municije. U tvornici "Pretis" prije rata je u odjeljenju za razvoj i istraživanje bilo oko 50 stručnjaka različitog profila. Među njima je bio određen broj vojnih lica. Kada je počeo rat, u tvornici "Pretis" su ostali pukovnik Radomir Ećimović (direktor OOUR "Razvoj" pred početak rata) i major Bogdan Krsmanović (šef projekta pred početak rata). Oba oficira ostali su po zadatku u tvornici "Pretis" kao pripadnici Vojske Jugoslavije i ujedno oficiri Vojske RS. Njihov status vidljiv je u dopisu²¹ direktora preduzeća "Pretis" upućenom Vojnoj pošti 8634-1, Beograd, broj 402, poslanog 13. novembra 1993, u kome se navode podaci o radnom angažmanu pukovnika Radomira Ećimovića

²¹ Oznaka dokumenta 01386233: "Izvještaj o prisustvu oficira JA u tvornici "Pretis", upućen Vojnoj pošti 8634-1, Beograd, broj 402 i poslat dana 13.11.1993 god.

(tehnički direktor tvornice "Pretis") i majora Bogdana Krsmanovića (koordinatorka Odjeljenja tehnologije i Odjeljenja razvoja) u periodu 1992. i 1993. s posebnom specifikacijom za period februar-novembar 1993. godine.

Tvornica "Pretis" je prije rata razvila i uspostavila probnu proizvodnju DPICM raketa 262 mm za MLRS 262 mm "Orkan". Taj raketni sistem razvijan je zajedno s Irakom i sredinom 1991. godine trebalo je da 3.000 komada tih raketa bude isporučeno preko luke Ploče u Irak. Kada je došlo do intervencije koalicioničkih snaga u Kuvajtu, te rakete su vraćene u tvornicu "Pretis" i sredinom augusta 1991. iznenada su prebačene u zonu Novosadskog korpusa, bez posebnog objašnjenja. Raketni sistem "Orkan" nije prošao sve faze za uvođenje u naoružanje JNA i zbog toga je, kod osoba koje su poznavale procedure uvođenja u naoružanje municije i oružja, taj potez predstavljao iznenađenje.

U tvornici "Pretis" je neposredno pred rat nastavljena finalizacija razvoja ovog sistema za potrebe JNA, tako da je oko 300 raketa bilo u fazi kompletiranja. Međutim, te rakete se mogu lansirati samo iz MLRS 262 mm "Orkan", a Vojska RS nije posjedovala nijedan takav lansirni sistem.

U cilju upotrebe raketa koje su se nalazile u tvornici, Glavi štab Vojske RS pokreće inicijativu za izradu improviziranog lansera.²² U skladu s već obavljenim dogovorom, traženo je od Generalštaba Vojske SRJ, odnosno načelnika generalpukovnika Momčila Perišića, da odobri angažiranje stručnjaka Vojno-tehničkog instituta KoV iz Žarkova radi:

- formiranja tima stručnjaka koji su radili na samostalnom višecijevnom bacaču raketa 262 mm "Orkan",
- upućivanja tog tima u Knin radi skidanja četiri cijevi lansera s oružja SVLR 262 mm "Orkan",
- montiranja tih cijevi na dva lansera oružja R-65 ("Luna") u Vojno-tehničkom institutu u Žarkovu.

Komandant GŠ VRS generalpukovnik Ratko Mladić u tom dokumentu navodi da će oružje R-65 ("Luna") osigurati GŠ VRS i transportirati u VTI Žarkovo, nakon saglasnosti generalpukovnika Momčila Perišića. Organizacijom poslova ispred VRS bio je zadužen pukovnik Radomir Ećimović (tehnički direktor tvornice "Pretis").

²² Oznaka dokumenta 06305532-06305533: "Zahtjev Glavnog štaba Vojske RS upućen Generalštabu Vojske SRJ, na ime generalpukovnika Momčila Perišića", str. pov. br. 03/4-32 od 15. januara 1994. godine pod oznakom "Hitno".

Iz pisma²³ koje je pukovnik Radomir Ećimović uputio načelniku Glavnog štaba VRS generalmajoru Manojlu Milovanoviću vidi se da je došlo do realizacije zahtjeva generalpukovnika Ratka Mladića, upućenog generalpukovniku Momčilu Perišiću, u vezi s modifikacijom dva lansera oružja R-65 ("Luna") u VTI Beogradu, radi lansiranja DPICM raketa 262 mm "Orkan".

Pukovnik Radomir Ećimović navodi da će modificirana oružja biti završena do 23. februara 1994. godine i da je izvršena obuka posade oružja s ljudstvom iz 89. raketne brigade VRS.

Veoma je čudno da jedan pukovnik obavještava načelnika Glavnog štaba VRS generalmajora Manojla Milovanovića o tome da su "modificirana oružja namijenjena za operativnu podršku i da odluku za njihovu upotrebu donosi generalpukovnik Ratko Mladić, komandant GŠ VRS".

I u 1994. godini nastavlja se saradnja u snabdijevanju tvornice "Pretis" sirovinama i komponentama za proizvodnju municije iz SRJ. Tako Glavni štab Vojske RS, Sektor pozadine, upućuje telefaks²⁴, pov. br. 12/10-22, od 29. januara 1994. godine prema Ministarstvu za odbranu RS i tvornici "Pretis" u kojem ih obavještava o:

- nemogućnosti isporuke 2.000 tona čelika iz "Željezare" Nikšić za potrebe tvornice "Pretis" zbog nedostatka finansijskih sredstava,

- mogućnosti nabavke 100 tona eksploziva (od traženih 150 tona). Kao nadoknadu za navedenu isporuku potrebno je da tvornica "Pretis" izvrši isporuku tenkovske municije 125 mm za potrebe VSRJ,

- odobrenju isporuke municije 82 mm iz tvornice "Krušik" Valjevo na osnovu rješenja pov. br. 85-1, od 10. januara 1994. godine.

Informacija²⁵ o problemima koji prate proizvodnju municije u tvornici "Pretis", upućena od strane pukovnika Ećimovića Glavnom štabu

²³ Oznaka dokumenta 02114908: "Odgovor puk. Radomira Ećimovića na zahtjev načelnika Glavnog štaba VRS, generalmajora Manojla Milovanovića", a na osnovu zahtjeva str. pov. br. 03/4-154, od 18. februara 1994. god., pov. br. 47, od 19. februara 1994. godine.

²⁴ Oznaka dokumenta 00440991 (odnosno 02114907): "Informacija 608 snabdjevačke baze Vojske Jugoslavije", pov. br. 1-5, od 21. januara 1994. godine na osnovu zahtjeva GŠVRS upućenog GŠVJ, str. pov. br. 13/21-5-4, od 9. januara 1994. godine.

²⁵ Oznaka dokumenta 0440983-0440984: "Informacija o problemima koji prate proizvodnju municije u tvornici 'Pretis'", upućena od strane tvornice "Pretis" prema Glavnom štabu Vojske RS, na ruke pukovnika Balača 4. aprila 1994. godine.

Vojske RS, dana 4. aprila 1994. godine, veoma pregledno ukazuje na zavisnost između procesa proizvodnje municije, odnosno snabdijevanja Vojske RS i podrške iz Savezne republike Jugoslavije.

Osnovne karakteristike problema u procesu proizvodnje municije u tvornici "Pretis" u tom periodu su nedostatak komponenti (goriva za pogonsku grupu municije, eksploziva TNT za projektele i upaljača), odnosno sirovina kao što su mesing za čahuru i čelik za kovanje tijela projektila.

Uvidom u narednu tabelu može se vidjeti da je u toku bio završetak više serija municije različitih tipova u količini nešto većoj od 18.000 kom.

Tabela 10. Pregled municije koja je u procesu proizvodnje i nedostajuće sirovine i komponente za završetak kompletiranja (april 1994)

Municija	Obim proizvodnje municije	Nedostaju sirovine i komponente
HE minobacačka municija 120 mm M62P2	Spremno 3.000 kom. municije	Nedostaje osnovno punjenje („KRUŠIK“, Valjevo)
	Priprema se naredna količina od 3.000 kom. municije.	Nedostaje osnovno i dopunsko punjenje („KRUŠIK“, Valjevo)
HE tenkovska municija 100 mm, M63P1	U procesu proizvodnja je 2.500 kom. smanjenog punjenja goriva.	Eksploziv TNT („Prva iskra“, Barič, Beograd)
	Do 07.04.1994 god. moguće je kompletirati samo 550 kom. municije.	Upaljač AU-18 („KRUŠIK“, Valjevo) Čahure (mesing, valjaonica u Sevojnu)
	Za narednu seriju od 4.000 kom. municije je obezbjeđen čelik za proizvodnju.	Čelik se proizvodi samo u željezari u Nikšiću.
HE municija, 105 mm, M1	Proizvodnja 2.000 kom počinje 10.04.1994 god.	
HE municija, 122 mm, OF462, smanjeno punjenje M78	Proizvodnja 2.000 kom.	Upaljač AU-18 (300 kom.) Zalivna masa cerezin-vazelin.
HE municija, 122 mm, za haubicu M38	Završetak 350 kom. municije u peirodu od 10 dana.	
HE municija, 76 mm, za oružje Z15	Proizvodnja 500 kom. municije	Nedostaju elementi koje obezbjeđuje 27. PoB
HE municija, 130 mm, M79, smanjeno punjenje	Proizvodnja 400 kom. municije	Upaljač AU-18

Protokol²⁶ o ispitivanju minobacačke municije 120 mm, M-62P3, serija TV-9401, od 28. marta 1994. godine, i provjeri funkcije projektila sadrži podatke o rezultatima ispitivanja parametara spoljne balistike projektila za dvije grupe municije; prva grupa projektila ispitivana je sa punjenjem goriva NGB-261, mase 6x75 g, a druga grupa s masom punjenja od 6x79 g. Promjena mase punjenja goriva predstavlja test kojim se određuje masa dopunskih punjenja.

Kod ovog protokola balističkih ispitivanja zanimljivi su sljedeći podaci:

- oznaka serije projektila TV-9401 pokazuje da je tijelo proizvedeno u tvornici "Pretis" (oznaka TV) tokom 1994. godine, u sklopu prve serije,
- gorivo NGB-261 (prije rata se proizvodilo u tvornici "Slobodan Princip Seljo", Vitez) proizvedeno je 1994. godine u tvornici "Milan Blagojević", Lučani, Srbija, i nosi oznaku serije MBL 940x ,
- kapsla za minobacačku municiju MK, M-74, ima oznaku serije KV-9307, što ukazuje da je proizvedena 1993. godine (serija 07) u tvornici "Krušik", Valjevo.

Oznake serija ostalih komponenti municije su iz perioda prije početka rata.

Ovaj protokol jasno pokazuje da postoji uvoz goriva NGB-261 iz tvornice "Milan Blagojević", Lučani, i kapsli iz tvornice "Krušik", Valjevo, a testiranje municije vršeno je na poligonu Tehničkog opitnog centra Vojske Jugoslavije.

Potvrda kontinuirane saradnje tvornice "Pretis" s tvornicama iz SRJ može se vidjeti i u telefaksu²⁷ kojim D.D. "Krušik-Namjenska" (potpisan od strane direktora odjela za istraživanje i razvoj, p.puk. Radivoja Obradovića, dipl. ing.) naručuje od tvornice "Pretis" 200-300 komada finalno obrađenih košuljica (tijela projektila) HE projektila 125 mm M-86P1. U telefaksu se naglašava da je zahtjev rezultat dogovora dviju firmi sklopljenog 13. maja 1994. godine.

²⁶ Oznaka dokumenta 02163618: "Protokol o ispitivanju minobacačke municije 120 mm, M-62P3, serija TV-9401", od 28. marta 1994. godine o rezultatima provjere funkcije projektila kojeg je izdao Tehnički opitni centar, poligon Nikinci.

²⁷ Anon: "Narudžba delova HE projektila 125 mm M86P1", upućena dana 16. maja 1994. godine iz tvornice "Krušik" ka tvornici "Pretis".

U narednom telefaksu,²⁸ upućenog od D.D. "Krušik-Namjenska" (potpisan od strane direktora Sektora tehnologije Mihaila Popovića, dipl. ing.) tvornici "Pretis" 16. maja 1994. godine, navodi se:

"Na osnovu razgovora direktora Razvoja, Obradovića, u Upravi za proizvodnju u Beogradu, 13.05.1993. god., gdje je sagledana mogućnost Vaše isporuke dvije pozicije od predmeta rakete i to: komore, br. crteža 100-000-01/A i mlaznice br. crteža 110-00-01/A, molimo Vas da nam hitno dostavite iste, dinamiku isporuke, objašnjenja u kojoj fazi izrade će biti isporučene i jedinične cijene.

Također i za, kako smo obaviješteni, 1.000 kom. laborisanih (napunjenih eksplozivom) bojnih glava, br. crteža 100.000.00.

Na osnovu toga ćemo biti u mogućnosti da sagledamo naše mogućnosti proizvodnje 4.000 kom. ovog artikla (rakete) u ovoj godini."

Ugovorom²⁹ od 8. augusta 1994. godine, zaključenim između tvornice Holding korporacije "Krušik" iz Valjeva i tvornice "Pretis" iz Vogošće, definiše se kupovina komponenti od strane tvornice "Pretis", i to:

- 28.000 komada upaljača UTIU M-27B1 (AU-18),
- 28.000 komada topovske kapsle TK-M71,
- 28.000 komada osnovnog punjenja M-74 za minobacače 120 mm.

Isporuka navedenih komponenti planirana je u naredna četiri mjeseca, po 7.000 komada mjesečno, tj. u periodu septembar-decembar 1994. godine.

U Ugovoru se navodi da su cijene specificirane tim ugovorom formirane od nadležne uprave SMO VJ (Savezno ministarstvo za odbranu, Vojska Jugoslavije) VP (Vojna pošta) 8634-4 u Beogradu, dok će konačne cijene odobriti odgovorna Uprava u vrijeme isporuke i bit će obavezujuće za obje ugovorne strane.

Taj dio ugovora bila je redovna praksa prije 1992. godine, u ugovorima koji su se zaključivali sa JNA, a cijene municije uvijek je određivala odgovarajuća Uprava.

Vojna pošta VP 8634-4 je dio Vojno-privrednog sektora SSNO prije rata i iz fotokopije vojne legitimacije majora Ahmeta H. Omerovića vidi se njegov raspored u VP 8634-1 (tada je bio raspoređen u tvornicu "Pretis").

²⁸ Anon: "Narudžba delova raketa", upućena dana 16. maja 1994. godine iz tvornice "Krušik" ka tvornici "Pretis".

²⁹ Oznaka dokumenta 02170150-02170153: Ugovor pov. br. 29/08.32-670/94 od 8. augusta 1994, zaključen između tvornice Holding korporacije "Krušik" iz Valjeva i tvornice "Pretisa" iz Vogošće.

U dokumentu 01386233 tvornica "Pretis" šalje informaciju prema VP 8634-4 da oficiri pukovnik Radomir Ećimović i major Bogdan Krsmanović rade i borave u vojnoj tvornici "Pretis" u periodu 1992-1993. godine svaki dan u periodu 00-24 sata.

Ovim dokumentima jasno je prikazana saradnja tvornica "Pretis" i "Krušik" u proizvodnji i razmjeni komponenti i municije u cjelini, kao i činjenica da je tom saradnjom koordiniralo Savezno ministarstvo za odbranu SRJ.

U dopisu³⁰ tvornice "Pretis", br. 191/94, od 10. augusta 1994, upućenom Ministarstvu za odbranu RS, navode se podaci o mogućnosti ispunjenja plana proizvodnje za 1994. godinu.

U njemu se, između ostalog, navodi sljedeće:

- Za završetak planirane proizvodnje nužan je iznos od dvadeset četiri miliona njemačkih maraka za nabavku sirovina i komponenti.
- Zbog nedostatka sirovina i komponenti nije moguće nastaviti nesmetanu proizvodnju. Nedostaju upaljači iz SRJ, topovske kapsle itd.
- Cjelokupan repromaterijal se nabavlja iz SRJ.
- Proizvodni ciklus za pojedine komponente municije je do 45 dana.

U izvještaju³¹ Podaci o proizvodnim mogućnostima "Pretisa", koji je dostavljen Sekretarijatu za privredu Srpske opštine Vogošća na osnovu njihovog zahtjeva br. 07-298/94, od 16. septembra 1994. godine, direktor tvornice Holding "Pretis", dipl. ing. maš. Milorad Motika, navodi kratak pregled razvoja tvornice "Pretis", kao i osnovni proizvodni program u proizvodnji municije velikog kalibra i avionske bombe.

Zanimljivi su podaci da je u tom trenutku u tvornici "Pretis" bilo zaposleno 500 radnika, da je mjesečna proizvodnja artiljerijske i raketne municije bila 10.000-15.000 komada, odnosno min. 120.000 komada municije.

Direktor Milorad Motika zatim navodi:

³⁰ Oznaka dokumenta 02170154: "Izvještaj tvornice 'Pretis' o mogućnosti ispunjenja plana proizvodnje za 1994. god.", br. 191/94 od 10. augusta 1994, upućen Ministarstvu odbrane RS.

³¹ Oznaka dokumenta 02170155-02170158: "Podaci o proizvodnim mogućnostima 'Pretisa'", od 20. septembra 1994, dostavljeni Sekretarijatu za privredu, Srpske opštine Vogošća.

“Zahvaljujući već uspostavljenim poslovnim odnosima s firmama u SR Jugoslaviji kao i angažovanju Vojne industrije Jugoslavije na osvajanju komponenti namenske proizvodnje, čija je dosadašnja proizvodnja bila u tvornicama koje su trenutno pod kontrolom muslimanske i hrvatske strane na prostorima bivše BiH, snabdijevanje repromaterijalom, sirovinama u dosadašnjem toku rata je redovno u potrebnim količinama, kvalitetu i dinamici.

Uspostavljanje sankcija od strane Srbije prema RS katastrofalno se odrazilo na snabdijevanje sirovinama jer praktično tvornica je 100% oslonjena na snabdijevanje iz SR Jugoslavije. Mnogo teža je situacija sa nabavkom alata, sitnog inventara, a posebno rezervnih dijelova jer je gro suvremene opreme iz uvoza za koju je do sada bilo teško uvesti rezervne dijelove.”

“Obzirom na velike mogućnosti proizvodnih kapaciteta trebalo bi raditi na obezbjeđenju dodatnog broja radnika koji bi se mogli angažirati na proizvodnji određenih poluproizvoda (otkivaka) za potrebe vojne industrije Jugoslavije i kako bi lakše kompenzacijom dolazili do neophodnih repromaterijala za našu proizvodnju sa tržišta SR Jugoslavije.”

Na osnovu dokumenta Termin plana realizacije sredstava³², u kojem je dat pregled proizvedene municije za prvih šest mjeseci 1994. godine, i plana proizvodnje po mjesecima za narednih šest mjeseci, moguće je procijeniti sljedeće:

- u prvih šest mjeseci proizvedeno je 44.000 komada municije,
- u narednih šest mjeseci bilo je planirano 82.200 komada municije,
- ukupno procijenjena proizvedena količina municije velikog kalibra je 124.200 komada.

³² Anon: “Termin plana realizacije sredstava”, tvornica “Pretis”, 13. juli 1994. godine.

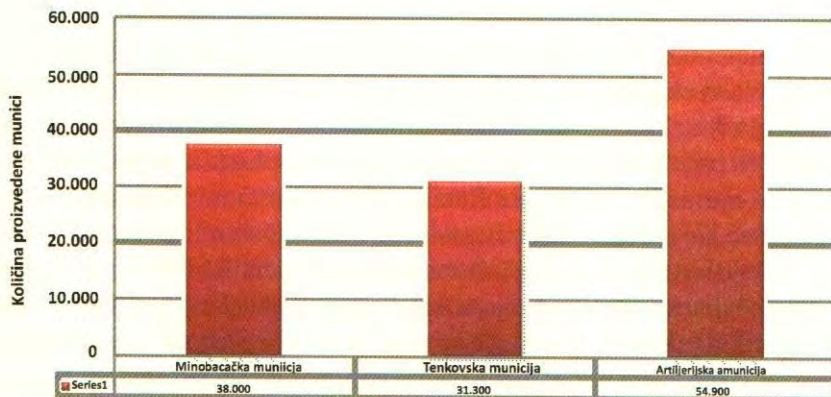

Fig. 15. Procjena proizvedene municije za 1994. godinu na osnovu proizvodnje u prvih šest mjeseci i plana za narednih šest mjeseci (ukupno oko 124.200 komada)

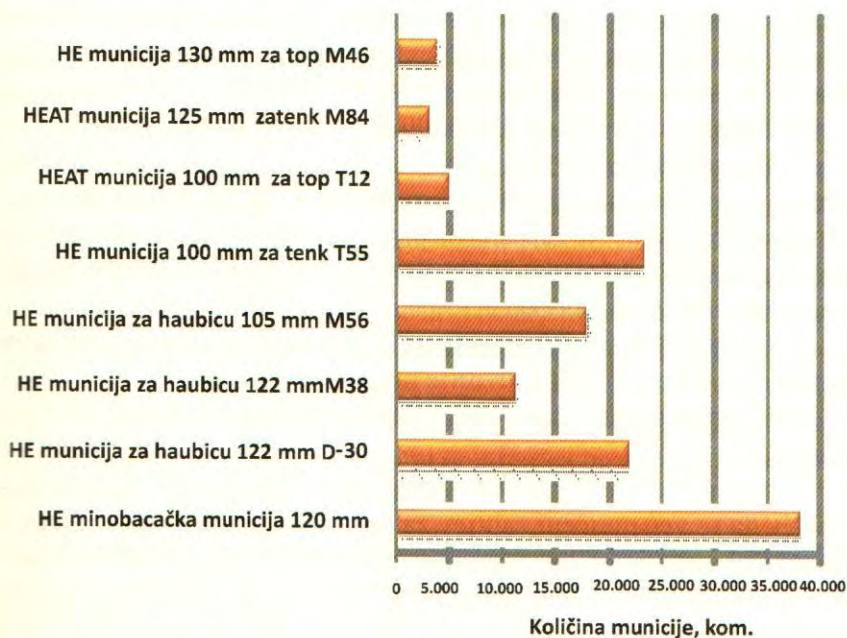

Fig. 16. Struktura proizvedene municije po kalibru i tipu u 1994. godini u tvornici "Pretis"

Početak januara 1994. godine na platou planine Žuč prvi put je uočena upotreba raketne aerosolne municije, koja se sastojala od bojeve glave s aerosolnim eksplozivom, pogonske grupe od četiri raketna motora 122 mm, padobranskog sistema smještenog između grupe raketnih motora i stabilizatora. Na osnovu ostataka ove municije poslije eksplozije izveden je zaključak da je to municija uvezena iz Rusije, jer raketni motori kalibra 122 mm "Grad" se nisu proizvodili u Jugoslaviji, odnosno tvornici "Pretis" (razvoj te rakete je bio u finalnoj fazi). Ostali nađeni elementi ukazivali su na visoko profesionalnu izvedbu municije, a oznake bojom i hladno utisnute oznake na metalnim dijelovima ukazivale su na ruski način obilježavanja municije.

U kasnijem periodu rata na prostoru Sarajeva i šire nađeni su ostaci sličnog tipa municije, samo je pogonska grupa bila sa tri raketna motora (obično raketni motori 122 mm "Grad" ili 128 mm "Oganj"), bez padobranskog sistema i veoma loše izvedbe vezivanja stabilizatora za pogonsku grupu motora.

Aerosolna municija unosila je nemir među građane Sarajeva, naročito tokom 1995. godine, jer je zbog koncepta konstrukcije bila veoma neprecizna i imala rasturanje pogodaka od više stotina metara na dometima od oko 5-8 km. Upotreba ove municije izazivala je malu vojnu štetu, ali veliku kolateralnu štetu po civilno stanovništvo pri njenoj primjeni na urbanim dijelovima grada Sarajeva i šire okoline.

U prethodnoj SFRJ i tadašnjoj SRJ nisu se proizvodile rakete 122 mm "Grad", već su se uvozile iz zemalja koje su bile u vojnom savezu Varšavski pakt. Tvornica "Pretis" je neposredno pred početak rata bila u fazi završnog razvoja raketa 122 mm "Grad". Gorivo za tu raketu se za potrebe izvoza proizvodilo u tvornici "Slobodan Princip Seljo" (sada "Vitezit") iz Viteza.

Upotreba raketa 122 mm "Grad" od strane Vojske RS u aerosolnoj municiji je podrazumijevala uvoz te municije iz dostupnih izvora.

U zahtjevu³³ direktora tvornice "Pretis" upućenom generalu Mladiću traži se da:

general Mladić urgira kod načelnika Generalštaba VJ generala Perišića da se već upućeni zahtjev za dostavu 1.000 komada raketnih motora 122 mm "Grad" preusmjeri na pomoćnika ministra odbrane SRJ za Vojno-privredni sektor na odobrenje. Po dobivanju odobrenja, ono bi

³³ Oznaka dokumenta 02215805-02215807: "Zahtjev direktora tvornice 'Pretis' upućen Glavnom štabu Vojske RS, na ličnost generala Ratka Mladića", br. 122/94 od 10. maja 1994. godine.

trebalo biti upućeno tvornici HK "Krušik" iz Valjeva. Ova se molba može protumačiti kao zahtjev da se iz skladišta VJ izuzme 1.000 komada raketa 122 mm "Grad". U tvornici HK "Krušik" iz Valjeva izvršilo bi se odvajanje bojevih glava od raketnih motora i prilagođavanje za njihovu ugradnju u modifikovanje raketne sisteme s avionskim bombama FAB-100 (jedan raketni motor) i FAB-250 (tri raketna motora).

Tvornica "Pretis" je 1991. godine završila fazu razvoja aerosolne avionske bombe FAB-275, te je, mimo uobičajenih pravila, sva tehnička dokumentacija prenesena u Vazduhoplovno-tehnički institut u Beograd i glavni dizajner p. pukovnik Vladan Tomić je prekomandovan u Beograd. Taj postupak prebacivanja tehničke dokumentacije iz tvornice "Pretis" nije bio normalan postupak i u to vrijeme je izazvao određene negativne reakcije. Prema dostupnim informacijama u tvornici HK "Krušik" nastavljena je proizvodnja ovih aerosolnih bombi i prva "nulta" serija napravljena je 1994. godine.

Dopis³⁴ napisan u kabinetu načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije, a upućen Komandi Druge armije, pomoćniku komandanta za pozadinu, sadrži naredbu načelnika GŠ VJ da se 200 komada raketnih motora 122 mm "Grad" preda Vojsci RS. To je vjerovatno odgovor na prethodni zahtjev Glavnog štaba VRS ili je dio uspostavljene prakse vojne pomoći.

Treba obratiti pažnju na dio u kojem se kaže "...200 komada raketnih motora 122 mm 'GRAD'", jer u skladištima Vojske Jugoslavije nije bilo posebno raketnih motora, već su oni bili sastavni dio raketa. Taj podatak ukazuje da je za isporuku raketnih motora bilo potrebno angažovanje tvornice "Krušik" kako bi se izvršilo razdvajanje raketnih motora od bojevih glava.

Iz naredna dva telefaksa uočava se da komunikaciju s tvornicom "Pretis" o proizvodnji municije obavljaju kako vojne tako i civilne institucije i da postoji više paralelnih sistema odlučivanja.

U prvom telefaksu³⁵ direktora tvornice "Pretis", upućenom Glavnom štabu VRS, Sektor za pozadinu, daju se informacije o uvjetima završetka proizvodnje municije 100 mm za tenk T-55.

³⁴ Oznaka dokumenta 06136445: "Odluka u načelnika GŠ VJ o isporuci 200 komada raketnih motora 122 mm GRAD za potrebe Vojske RS", str. pov. 17-149 od 28. juna 1995. godine, donesena na osnovu zahtjeva GŠ VRS.

³⁵ Oznaka dokumenta 03359744: "Informacije o uvjetima završetka proizvodnje municije 100 mm za tenk T-55", upućena od direktora tvornice "Pretis" prema Glavnom štabu VRS, Sektor za pozadinu, dana 20. decembra 1994. godine.

U telefaksu je naznačeno da je spremno za isporuku 150 komada municije za 2. krajiški korpus, da je pripremljeno 500 komada projektila s eksplozivnim punjenjem i 400 komada čahura. Dalje se navodi da je za nedostajuće komponente, kao što su punjenja goriva i pripala, potrebno osigurati novac u SRJ. Također se navodi da je za planiranu proizvodnju municije 100 mm za T-55 u količini od 5.000 komada potrebno osigurati eksploziv TNT, punjenja goriva, čahure i ambalažu, dok je osiguran čelik i bakar za proizvodnju projektila. Ponovo se naglašava da je za nedostajuće komponente potrebno osigurati novac u SRJ i prijevoz do fabrike.

U sljedećem telefaksu³⁶ tvornice "Pretis", od 20. decembra 1994. upućenom Ministarstvu za odbranu Republike srpske krajine, vojno-privredni sektor, na ime načelnika Branka Dobrijevića, traže se informacije o sirovinama i komponentama municije (TNT, goriva NCD-11 i NCD-21, upaljačima i kapslama za artiljerijsku municiju) i nudi se kupovina po tržišnim cijenama u SRJ ili razmjena za artiljerijsku i minobacačku municiju. U navedenom telefaksu se navodi: "Obaviješteni smo da se kod Vas nalazi naš barut (gorivo) NC-43 i NC-122, koji je dovezen iz SRJ i da nam omogućite izuzimanje istog."

Sistem tijesne saradnje između Vojske Jugoslavije i Vojske RS uključivao je i Ministarstvo za odbranu Republike srpske krajine i njihove oružane snage.

Početak ratne 1995. godine proces vojne podrške Savezne republike Jugoslavije Vojsci RS u Bosni i Hercegovini u snabdijevanju direktno municijom, oružjem i dostavom sirovina i komponenti za proizvodnju municije počeo je poprimati i vaninstitucionalni karakter.

Na osnovu rješenja³⁷ načelnika GŠ VJ, u ime komandanta generalpukovnika Dragoljuba Ojdanića (druga osoba potpisala), upućuje se telefaks iz VP 2082 Beograd, pov. br. 18-246-46, od 27. februara 1995. godine, prema VP 8080 Kragujevac u kome se naređuje da se iz VP 5292 Mrsač izda 100 komada HE za top haubicu D-20 za potrebe 30. kadrovskog centra.

³⁶ Oznaka dokumenta 02170159: "Informacije o sirovinama i komponentama municije (TNT, goriva NCD-11 i NCD-21, upaljačima i kapslama za artiljerijsku municiju)" upućena od tvornice "Pretis" od 20. decembra 1994. godine upućena Ministarstvu odbrane Republike srpske krajine, vojno-privredni sektor, načelnik Branko Dobrijević.

³⁷ Oznaka dokumenta 061366449: "Rešenja Načelnika GŠ VJ o isporuci municije 30. kadrovskom centru", pov. br. 85-7, od 24. februara 1995.

Zatim se navodi da prijevoz municije do TRZ Kragujevac treba da organizira predavalac vlastitim motornim vozilom i da je krajnji rok za realizaciju zadatka 28. februar 1995. godine do 15.00 sati.

Posebno je zanimljiv pasus: "Razduženje izdate municije izvršiti sa pozivom na gore navedeno Rešenje Načelnik GŠ VJ. Odmah po realizaciji zadatka pismenim putem nas izvijestite."

Nastavljena je isporuka raketnih motora 122 mm "Grad", tako da se u dokumentu³⁸ navodi dostava raketnih motora 122 mm za tvornicu Pretis, dana 26. aprila 1994. godine, iz VP 3001. Prema dostupnim podacima VP 3001 je 30. kadrovski centar koji je bio nadležan za oficire VJ, a koji su bili raspoređeni u VRS.

U dokumentu³⁹ od 17. juna 1994. navodi se da su raketni motori dostavljeni tvornici "Pretis"-u iz VP9888/10 Mionica. VP 9808/10 Mionica nosi isti broj Vojne pošte kao VP 9808 u Pančevu koja je bila baza za prijem naoružanja iz inostranstva za potrebe bivše JNA.

Nedostatak eksploziva za nesmetanu proizvodnju municije u tvornici "Pretis" ublažen je na način koji je detaljno prikazan u naredna tri dokumenta:

Zahtjev⁴⁰ tvornice "Pretis" u kome se traži izuzimanje 100.000 kg TNT u bilo kojoj formi za potrebe proizvodnje municije, upućen Glavnom štabu VRS, Sektoru za pozadinu, omogućava procjenu trenutne proizvodnje municije. Ilustracije radi, ta količina TNT je dovoljna za punjenje eksplozivom 28.500 komada HE projektila 122 mm OF-462 ili 40.000 komada minobacačke municije 120 mm M-62.

Na osnovu zahtjeva tvornice "Pretis", Tehničko odjeljenje, Sektor za pozadinu Glavnog štaba VRS upućuje telefaks⁴¹ Ministarstvu za odbranu RS kao svoj stav na pismo tvornice "Pretis" i predlaže:

³⁸ Oznaka dokumenta 02235337-02235337: "Obavijest o dostavi raketnih motora iz VP 3001", od 26. aprila 1994.

³⁹ Oznaka dokumenta 02235343-02235343: "Obavijest o dostavi raketnih motora iz VP 9808 u Pančevu", od 17. juna 1994.

⁴⁰ Oznaka dokumenta 02231889: "Zahtjev tvornice 'Pretis' u kome se traži izuzimanje 100.000 kg livenog TNT u bilo kojoj formi", br. 49/95 od 11. aprila 1995. godine, upućen Glavnom štabu VRS, Sektor za pozadinu.

⁴¹ Oznaka dokumenta 03359800: "Prijedlog za ustupanje 100.000 kg TNT tvornici 'Pretis'", str. pov. br. 10/34/2-2-194, od 13. aprila 1995. godine upućen Ministarstvu odbrane RS i tvornici "Pretis".

“Na osnovu predloga nadležnog taktičkog nosioca i odluke načelnika GŠ VRS obavještavamo Vas o sljedećem:

Navedenu količinu eksploziva TNT ustupit ćemo odmah preduzeću “Pretis” - Vogošća uz uslov da vi preuzmete obavezu da istu količinu za naše potrebe kupite u SRJ. Kupljenu količinu eksploziva i BM (bojeve materije) prevezli bi sopstvenim transportom i na taj način popunili naše rezerve.”

Ministarstvo odbrane RS je uputilo svoju saglasnost⁴² za ustupanje eksploziva TNT iz rezervi VRS i nabavku iste količine i vraćanje u rezervu. U dokumentu se zatim navodi:

“Pozajmljenu količinu eksploziva vratit ćemo od prve isporuke iz SRJ (u fazi je potpisivanje ugovora sa “Prvom Iskrom” Barič). Preduzeće “Pretis” će prilikom fakturisanja smanjiti cijenu za vrijednost eksploziva i u okviru prijemno-tehničke i finansijske dokumentacije priložiti kopiju ovog akta.”

U navedenom dokumentu je rukom dopisano:

“Na osnovu akta, str. pov. br. 10/34/2-2-194/1, od 18.04.1995. god. odobreno Vam je 50.000 kg TNT koje ćete preuzeti vlastitim transportom (obratiti se 27. POB).”

Proizvodnja municije u tvornici “Pretis” se tokom 1995. godine odvijala uobičajenim tokom i u skladu s tim tu municiju je trebalo testirati na poligonu, jer bez toga nije bilo moguće da se isporuči vojnim jedinicama VRS. U dokumentu⁴³ tvornice “Pretis” od 10. maja 1995. godine, upućenom Tehničkom opitnom centru, Poligon Nikinci, navodi se dostavljanje HE municije 100 mm M-63P1 smanjeno punjenje, municije HE 105 mm sa punjenjem M-2, HE municije 122 mm OF-462 sa punim punjenjem M-78 i HE municije 130 mm M-79 s punim punjenjem radi testiranja na sigurnost.

Dana 25. maja 1995. godine s planine Ozren na Tuzlu je ispaljen projektil 130 mm M-79 s punim punjenjem, pri čemu je od eksplozije projektila ubijena 71 mlada osoba a 121 osoba ranjena.

⁴² Oznaka dokumenta 03359801: “Suglasnost za ustupanje TNT iz rezervi VRS i prihvatanje obezbjeđenja kupovine i vraćanju istog”, str. pov. br. 05-21-1502/95 od 18. aprila 1995. godine, Ministarstvo odbrane RS.

⁴³ Oznaka dokumenta 03359811: “Prateće pismo o dostavi dostavljanju HE municiju 100 mm M63P1 smanjeno punjenje, municiju HE 105 mm sa punjenjem M2, HE municiju 122 mm OF-462 sa punim punjenjem M78 i HE municiju 130 mm M79 sa punim punjenjem”, br. 61/95 od 10. maja 1995. godine upućen Tehničkom opitnom centru, poligon Nikinci.

Uvoz pojedinih komponenti odvijao se kako iz Srbije tako i vjerovatno iz Rusije. Prema dokumentu⁴⁴ tvornica "Pretis", dopisom br. 21/5, od 13. juna 1995. godine, obavještava Ministarstvo za odbranu RS da su izvršili testiranje nove generacije ruskih artiljerijskih upaljača V-429 (za projekte 85, 100, 122, 130 i 152 mm) i V-429E (za tenkovske projekte 115 mm i 125 mm). Na poligonu Nikinci KoV VJ, u periodu od 22. i 25. maja 1995. godine, prema Protokolu pov. br. 385-2 od 26. maja 1995. godine, izvršeni su opiti s upaljačima V-429 i V-429E. Upaljače je Ministarstvo odbrane VRS obezbijedilo iz uvoza za potrebe VRS uz saglasnost stručnjaka iz "Pretisa". Dalje se u dokumentu navodi da je tvornica "Pretis" do tada vršila kompletiranje artiljerijske municije za potrebe VRS i VJ s upaljačem starijih tipova.

Sistem kompenzacije roba postao je uobičajeni metod u kupoprodajnim odnosima između fabrike "Pretis" i tvornica iz Srbije, odnosno SRJ, ali sada ne po principu "jedan tip municije za drugi tip municije", već po sistemu razmjene municije za robu civilnog karaktera.

Ugovor⁴⁵ zaključen 20. jula 1995. godine između Tehničkog remontnog zavoda Kragujevac, koga zastupa direktor pukovnik Borisav Todorović, i UNIS Holding "Pretis", Vogošća, koga zastupa direktor Milorad Motika, dipl. ing. maš., ima karakter formalnog ugovora između TRZ Kragujevac i tvornice "Pretis".

U tom ugovoru tvornica "Pretis" kupuje (između ostalog):

- 100 komada avionskih bombi FAB 100,
- 100 komada avionskih bombi FAB 250,
- 5.000 komada osnovnog punjenja za minobacačke projekte 120 mm M-74 (ssnovna punjenja su dio minobacačke municije, bez kojih nije moguće pokrenuti proces ispaljivanja projektila iz minobacača),
- 5.000 komada minobacačkih projektila 60 mm,
- 5.000 komada minobacačkih projektila 82 mm,

⁴⁴ Oznaka dokumenta 02170179: "Informacija o testiranju sa ruskim upaljačima nove generacije V429 i V429E" prema Protokolu o ispitivanju Tehničkog opitnog centra iz Nikinaca, pov. br. 385-2 od 26. maja 1995. godine.

⁴⁵ Oznaka dokumenta 02167023-02167024: "Ugovor zaključen između Tehničkog remontnog zavoda Kragujevac koga zastupa direktor pukovnik Borisav Todorović i UNIS Holding PRETIS, Vogošća koga zastupa direktor Milorad Motika dipl. maš. inž.", dana 20. jula 1995. godine.

- 2.000.000 komada municije 7,62 mm x 39 mm,
- 2.000 komada okvira za automatsku pušku kalibra 7,62 mm.

U članu 4. Ugovora stoji da su ugovorne strane saglasne da poštuju važeće standarde Vojske Jugoslavije i PKP, a sigurno u tim standardima nema propisa o kompenzacionoj trgovini. Oznaka PKP se odnosi na Pravilnik o kontroli proizvoda, a koji se donosi za svaki tip municije, odnosno komponente municije od strane nadležne službe Vojske Jugoslavije.

Tvornica "Pretis" je primarna punjenja za minobacačku municiju naručivala iz tvornice Krušik i ugrađivala ih u nosač stabilizatora projektila. Dopunska punjenja kompletirala su se u sklopu tvornice "Pretis", poslije nabavke goriva za njih. Prije rata gorivo je nabavljano iz tvornice SPS iz Viteza, a tokom rata iz vojne tvornice "Milan Blagojević" iz Lučana ili Remontnog zavoda Kragujevac iz Srbije.

Tvornica "Pretis" bila je jedini proizvođač avionskih bombi FAB-100 i FAB-250 u SFRJ. To ukazuje da je te avionske bombe prije početka rata ili na samom početku iz tvornice "Pretis" izuzela JNA, a sada se prodaju fabrici koja ih je proizvela (vjerovatno nije naplatila troškove njihove proizvodnje). Ove avionske bombe korištene su za izradu aerosolnih i HE raketnih sistema za neselektivno gađanje urbanih ciljeva u Bosni i Hercegovini.

Ugovor⁴⁶ zaključen 24. jula 1995. godine između UNIS Holding "Pretis", Vogošća, koga zastupa direktor Milorad Motika, dipl. ing. maš., i Tehničkog remontnog zavoda Kragujevac, a koga zastupa direktor pukovnik Borisav Todorović, sadrži koncept po kojem se sirovine ili komponente razmjenjuju za gotove proizvode ili poluproizvode. Nije jasno zašto na Ugovoru stoji napisan datum od 24. jula 1995, a na lijevom gornjem dijelu dokumenta nalazi se pečat s datumom od 20. jula 1995. godine.

U ovom ugovoru sada je specificirano da se vrši razmjena robe, pri čemu TRZ Kragujevac pristaje da isporuči tvornici "Pretis" municiju koja je navedena u dokumentu 02167023-02167024, dok se tvornica "Pretis" obavezuje da isporuči sljedeću robu (član 2. ugovora):

- 500 m³ rezane građe,
- 100 komada bandaža za vagonске točkove,

⁴⁶ Oznaka dokumenta 02167021-02167022: "UGOVOR između UNIS Holding PRETIS, Vogošća koga zastupa direktor Milorad Motika dipl. maš. inž. i Tehničkog remontnog zavoda Kragujevac koga zastupa direktor pukovnik Borisav Todorović", zaključen dana 24. jula 1995. godine.

- 510 tona građevinskog željeza,
- 100 tona čeličnih profila prečnika 14 mm,
- 50 komada motora za automobil GOLF, 1.600 cm³,
- 250 komada vagonских ležajeva.

Tvornica "Pretis" nije proizvodila nijednu od navedenih roba, dok su motori za automobil GOLF vjerovatno izuzeti iz tvornice automobila TAS.

Tehnički remontni zavod (TRZ) Kragujevac je vojna pošta i ne bavi se trgovinom čelika, drveta ili motorima automobila Golf od 1600 ccm. Ta aktivnost nije u nadležnosti jednog vojnog tehničkog remontnog zavoda, te je za takvu aktivnost vjerovatno bila potrebna suglasnost Glavnog štaba VJ.

Potpuno je nejasno ko bi dalje prodavao drvenu građu, željezo, automobilske motore i kako bi taj novac bio upisan u finansijsko knjigovodstvo jedne uređene organizacije kao što je Vojska Jugoslavije (to se može objasniti jedino poremećajem platnog prometa i nedostatkom finansijskih sredstava u tom periodu).

Procjena obima proizvodnje municije u tvornici "Pretis" za 1995. godinu moguća je samo na osnovu podataka iz svega nekoliko dokumenata koji se odnose na jedan kraći vremenski period.

Postoje podaci⁴⁷ o municiji koja je otpremljena iz tvornice "Pretis" prema pojedinim vojnim jedinicama u periodu 1-18. juni 1995. U tom periodu je bilo isporučeno 4.104 komada municije velikog kalibra. Proizvedena municija je sigurno veća od isporučene količine.

U ovom izvještaju zanimljiva je informacija da je Ministarstvu za unutrašnje poslove isporučeno 200 komada HE municije 122 mm OF-462 s punim punjenjem i 200 komada HE minobacačke municije 120 mm M-62.

U slučaju da je zadržan kontinuitet u proizvodnji municije tokom 1995. godine, prosječna mjesečna proizvodnja je bila 8.066 komada municije velikog kalibra, odnosno za prvih deset mjeseci bi se proizvelo 80.660 komada municije.

Prema pregledu⁴⁸ stanja sirovina i komponenti na dan 31. juli 1995. godine u tvornici "Pretis" je bilo moguće kompletirati sljedeću municiju:

⁴⁷ Anon: "Lista otpreme artikala po primacioma artikala", tvornica "Pretis", 18. juna 1995. godine, 14:39:14 sati.

⁴⁸ Anon: "Pregled stanja sirovina i komponenti na dan 31.07.1995. god. u tvornici "Pretis"".

Tabela 11. Pregled moguće proizvodnje municije prema zalihama sirovina i komponenti

Tip municije	Količina, kom.
HE tenkovska municija 100 mm	4.800
HE municija 122 mm OF-462	18.000
HE minobacačka municija 120 mm	2.650
HE municija 105 mm	3.950
HE municija 100 mm za T12	970
Ukupno	29.400

Na osnovu navedenih podataka može se izvršiti procjena proizvodnje municije velikog kalibra u tvornici "Pretis" u prvih deset mjeseci 1995. godine.

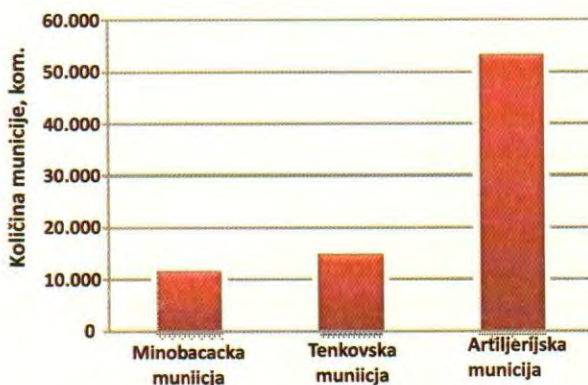

Fig. 17. Procjena proizvodnje municije velikog kalibra u prvih deset mjeseci 1995. godine (ukupno, oko 80.660 komada)

Odstupanje od ustaljenih subordinacijskih linija komunikacije ogledalo se u pojavama da su se niže vojne strukture obraćale Glavnom štabu VRS za zahtjev ili molbu za isporuku već specificirane municije koja se nalazila u sklopu neke od većih vojnih formacija Vojske Jugoslavije. S tim zahtjevom su određene osobe, vojne ili civilne, odlazile u Jugoslaviju, direktno stupale u kontakt s komandantom te vojne formacije i dogovarale isporuku municije i oružja.

Komanda Sarajevsko-romanijskog korpusa upućuje zahtjev⁴⁹ prema Glavnom štabu VRS u kojem se traži “obezbjedenje naoružanja i municije za naredna borbena dejstva, jer su u neposrednim kontaktima sa odgovornim starješinama iz Komande ratne mornarice VJ i Komande 2. armije VJ”.

Naziv sredstva	Količina, kom.
Mitraljez 7,62 mm, M-84	30
Puška automatska 7,62 mm	200
Minobacač 120 mm, M-75	10
Municija 30 mm za OT „Vidra“	6.000
Municija 76 mm za ZIS	1.000
Minobacačka municija 82 mm	800
Minobacačka municija 120 mm	600
Municija HEAT-AR 82 mm za BsT	120
Raketa 128 mm, M-63	300
Raketa 128 mm, M-87	300
Municija 100 mm za tenk T-55	400
Municija 155 mm za haubicu M-1	500

Tabela 12. Pregled traženog oružja i municije

Generalmajor Dragomir Milošević u istom dokumentu dalje iznosi da su “utvrdili da ima uslova i mogućnosti za izdvajanje naoružanja i ubojnih sredstava za naredna borbena dejstva, posebno za ojačanje našeg fronta na unutrašnjem i vanjskom prstenu. Transport odobrenih sredstava bismo izvršili uz pomoć VJ do naše granice, a dalje našim kapacitetima.”

Pored toga navodi: “molimo vas da našem predstavniku lično izdate zahtjev GŠ VJ za izuzimanje sljedećih sredstava...”

Generalmajor Dragomir Milošević ovakvim načinom obraćanja, a da bi osigurao oružja za operacije u okolini Sarajeva, preskače sve razine i normalne kanale u vojnoj hijerarhiji i direktno stupa u kontakt sa starješinama Druge armije i Ratne mornarice VJ u pregovorima oko vojnologističke podrške u oružju i municiji.

⁴⁹ Oznaka dokumenta 0529-3100: “Zahtjev za obezbjedenje naoružanja i municije za naredna borbena dejstva od Komande ratne mornarice VJ i Komande 2. armije VJ”, pov. br. 20/02-11, od 18. aprila 1995, upućen prema Glavnom štabu VRS.

Tražena municija po količini i potencijalnim efektima nije zanemarljiva i ukazuje da objektivno Vojska Jugoslavije i Vojska RS ne djeluju kao dvije neovisne vojne formacije, već kao jedinstveni organizam koji ima zajednički cilj - sačuvati zauzete teritorije u Bosni i Hercegovini bez obzira na grubo narušavanje subordinacije u vojnom rukovođenju unutar jedne vojne formacije, odnosno grubo kršenje pravnih normi između dviju međunarodno priznatih država.

Komanda Sarajevsko-romanijskog korpusa dopisom⁵⁰ upućenom prema Glavnom štabu VRS traži ponovno upućivanje zahtjeva GŠ VJ za pomoć u municiji iz dokumenta 0529-3100.

Generalpukovnik Ratko Mladić upućuje pismo⁵¹ prema Generalštabu VJ (na ličnost načelnika Generalštaba) od 19. juna 1995. godine u kome vrlo hitno traži ispomoć u municiji. Traži se sljedeća količina municije:

Naziv sredstva	Količina, kom.
Municija 7,62 mm za AP i PAP	1.500.000
Municija 7,62 mm za PTK	200.000
Municija 12,7 mm za Browning	150.000
HE municija 85 mm, T-34	2.000
HE municija 76 mm, ZIS	1.600
HE municija 76 m, B-1	1.500
HE municija 105 mm, M-56	400
HE municija 152 mm, D-20	200
HE municija 122 mm, D-30	400
HE municija 130 mm,	250
HE municija 90 mm, SO M-36	300
Municija 155 mm za haubicu M-1	1.200

Tabela 13. Pregled tražene municije

⁵⁰ Oznaka dokumenta 0529-2723: "Urgencija po dokumentu", pov. br. 20/02-11 od 18.04.1995. god., pov. br. 20/13-2-157, od 3. maja 1995. godine, upućen prema Glavnom štabu VRS.

⁵¹ Oznaka dokumenta 06398381-06398382: "Zahtjev za ispomoć u municiji", str. pov. br. 02/2-48, od 19. juna 1995. godine, naslovljen Generalštabu VJ (na ličnost načelnika Generalštaba).

U tom zahtjevu naglašava se: “Molimo vas da nam za odobrene količine municije omogućite prebacivanje sa prostora Crne Gore, kako bi mogli vršiti dotur do jedinica na Trnovu i Kalinoviku.”

Na kraju dokumenta nalazi se naređenje Generalštaba Vojske Jugoslavije, Kabinet načelnika Generalštaba, str. pov. br. 17-131, od 20. juna 1995. godine, upućen Sektoru pozadine, generalpotpukovniku R. Milovanoviću, a glasi: “Dati Ratku da se ovo reši.”

U pismu⁵² Komande Sarajevsko-romanijskog korpusa, od 17. juna 1995. godine, upućenom prema Glavnom štabu VRS i Komandi 1. igmanske brigade (na znanje) traži se potrebna dokumentacija za izuzimanje municije malog kalibra (273.000 komada) i municije srednjeg kalibra (11.000 komada) iz SRJ. U dokumentu se dalje navodi: “..te je ugovoreno u VJ sa odgovornim licima, da se tražena MS (materijalna sredstva ili municija) odmah dobiju i doture u jedinice.”

Gotovo u isto vrijeme, predsjednik Republike Srpske dr. Radovan Karadžić donosi odluku⁵³ o formiranju izvršnog tima za transport sredstava iz SRJ. Izvršni tim sačinjavali su: general Dušan Kovačević, puk. Spasoje Orašanić, p. puk. Miroslav Cvijetić, Milenko Šarenac, Mirko Krajišnik, Branko Prodanović, Momčilo Mandić i Veselinka Turuntaš. Zadatak tima je bio da u roku od sedam dana izvrši organiziranje i prijevoz odgovarajućih sredstava iz SRJ i smjesti ih na dogovorena mjesta. Sadržaj i ton odluke ukazuju da je odluka o direktnoj vojnoj pomoći u municiji i oružju već donesena i da je bilo potrebno da se ta vojna pomoć organizirano preuzme.

I pored Odluke o formiranju izvršnog tima za transport sredstava iz SRJ, nastavljaju se pojedinačni zahtjevi Komande Sarajevsko-romanijskog korpusa za dokumentaciju o izuzimanju municije i oružja iz pojedinih vojnih formacija Vojske Jugoslavije na osnovu ličnih poznanstava.

U dopisu⁵⁴ Komande Sarajevsko-romanijskog korpusa, pov. br. 20/13-1-73, od 22. juna 1995. godine, upućenom Glavnom štabu VRS i

⁵² Oznaka dokumenta 0529-2797: “Pismo Komande Sarajevsko-romanijskog korpusa za odobrenje za izuzimanje municije iz VJ”, pov. br. 20/13-1-69, od 17. juna 1995. godine, upućeno prema Glavnom štabu VRS i Komandi 1. igmanske brigade (na znanje).

⁵³ Oznaka dokumenta 03591007: “Odluku o formiranju izvršnog tima za transport sredstava iz SRJ”, odluka br. 01-1154-1/95, od 20. juna 1995. godine.

⁵⁴ Oznaka dokumenta 0529-2796: “Pismo Komande Sarajevsko-romanijskog korpusa za odobrenje za izuzimanje municije iz VJ”, pov. br. 20/13-1-73, od 22. juna 1995. godine, upućeno prema Glavnom štabu VRS.

Komandi 1. igmanske brigade (na znanje) traži se potrebna dokumentacija za izuzimanje municije malog (120.000 komada) i municije velikog kalibra (1.850 komada) u SRJ. U tom dokumentu se dalje navodi: "...te je ugovoreno u VJ sa odgovornim licima, da se tražena MS (materijalna sredstva ili municija) odmah dobiju i doture u jedinice."

U sljedećem dokumentu⁵⁵ Komande Sarajevsko-romanijskog korpusa se traži potrebna dokumentacija od Glavnog štaba VRS da bi se od Vojske Jugoslavije omogućila dostava oružja i municije. U zahtjevu se traži dostava 600 komada pušaka 7,62 mm i 30 komada puškomitraljeza i mitraljeza, odnosno isporuka municije malog kalibra (474.000 komada), municije srednjeg kalibra (24.600 komada) i municije velikog kalibra (1.900 komada). Navodi se da će ovlašteni predstavnik Sarajevsko-romanijskog korpusa Slavko Genko preuzeti odobrenje i lično ga predati nadležnim organima u VJ radi dalje realizacije.

Ovaj postupak imenovanja ovlaštenih lica, a koji su bili civilne osobe, da stupe u neslužbeni kontakt s vojnim predstavnicima Vojske Jugoslavije ukazuje da je postojao paralelan sistem kako unutar Vojske RS tako i unutar Vojske Jugoslavije u procesima odlučivanja o isporuci municije i oružja. Takav vid komunikacije i odlučivanja neprihvatljiv je u svakoj organiziranoj armiji u svijetu.

U dopisu⁵⁶ Komande Sarajevsko-romanijskog korpusa, upućenom direktno prema Generalštabu Vojske Jugoslavije, Pozadinska baza, traži se isporuka iz rezervi VJ po 100 komada avionskih bombi FAB-100 i FAB-250. Ovakav način direktnog obraćanja Komande Korpusa Vojske RS upućen Generalštabu druge vojske je neprihvatljiv u svakoj organiziranoj državi, izuzev ako formacijski ne pripadaju jedinstvenoj vojnoj organizaciji. Realno, ova linija komunikacije pravno je neutemeljena, jer Republika Srpska nije bila dio Savezne republike Jugoslavije, već samo dio Bosne i Hercegovine.

Za dopremu komponenti i sirovina za proizvodnju municija bila su potrebna transportna sredstva. Prelazak granica zahtijevao je određena

⁵⁵ Oznaka dokumenta 0529-2785: "Pismo Komande Sarajevsko-romanijskog korpusa za odobrenje za izuzimanje municije iz VJ", pov. br. 20/13-1-79, od 10. jula 1995. godine, upućeno prema Glavnom štabu VRS.

⁵⁶ Oznaka dokumenta 0529-3556: "Zahtjev Komande Sarajevsko-romanijskog korpusa direktno upućen prema Generalštabu Vojske Jugoslavije", Pozadinska baza, pov. br. 20/04-76, od 15. jula 1995.

odobrenja. U sljedećim dokumentima nalazimo naznake nekih metoda za osiguranje nesmetanog uvoza sirovina i komponenti.

Tvornica “Pretis” uputila je Ministarstvu za odbranu RS Dokument⁵⁷ radi odobrenja za prelazak kamiona iz Jugoslavije, koji je trebalo da nosi teret od 10.000 kg eksploziva TNT i 8.000 kg bakarnih cijevi (potrebne za izradu vodećih prstenova za projekte).

U drugom dokumentu⁵⁸ tvornica “Pretis” traži od Ministarstva za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Vogošća (br. 102/95, od 12. augusta 1995), odobrenje za prelazak kamiona iz Jugoslavije koji su trebali nositi 4.000 komada osnovnih punjenja u buradima i 1.000 kg. famkovala (mazivo izrađeno od termički stabilnog grafita disperziranog u vodi).

Za isti dan se traži odobrenje⁵⁹ od Ministarstva za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Vogošća, za prelazak kamiona iz Jugoslavije koji su nosili gorivo i školjke (dopunska punjenja za minobacačku municiju).

Na osnovu dostupnih podataka moguće je procijeniti proizvodnju municije u tvornici “Pretis” tokom četiri godine rata.

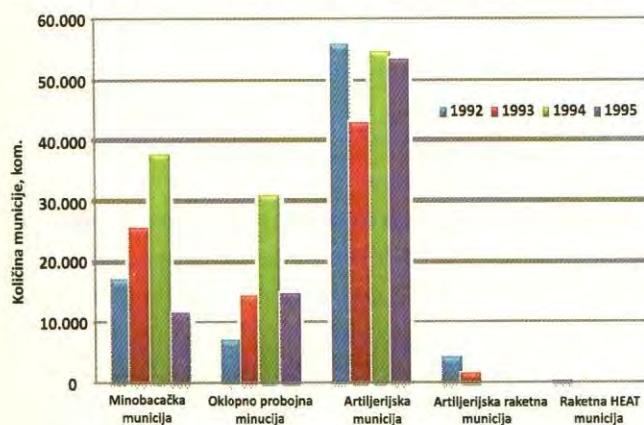

Fig. 24. Procjena proizvodnje municije velikog kalibra u tvornici “Pretis” u periodu 1992-1995. godine po tipovima

⁵⁷ Oznaka dokumenta 02170182: “Zahtjev za odobrenja za prelazak kamiona iz Jugoslavije”, upućen prema Ministarstvu za odbranu RS, br. 101/95, od 11. augusta 1995.

⁵⁸ Oznaka dokumenta 02170184: “Zahtjev za odobrenja za prelazak kamiona iz Jugoslavije”, upućen prema Ministarstvu za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Vogošća, br. 102/95, od 12. augusta 1995.

⁵⁹ Oznaka dokumenta 02170186: “Zahtjev za odobrenja za prelazak kamiona iz Jugoslavije”, upućen prema Ministarstvu za unutrašnje poslove, Služba državne bezbjednosti, Vogošća, od 12. augusta 1995.

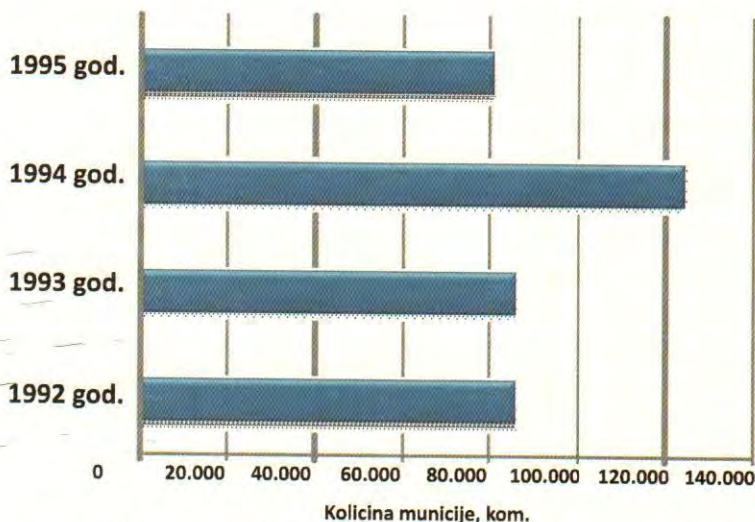

Fig. 25. Procjena godišnje proizvodnje municije velikog kalibra u tvornici "Pretis" u periodu 1992-1995. godine

Tvornica "Pretis" je prema procjenama proizvela za četiri godine rata oko 376.000 komada municije velikog kalibra. To nije ukupna količina municije koja se proizvodila na dijelovima Bosne i Hercegovine pod vojnom kontrolom VRS, već samo jedan njen dio.

Korelacija između perioda uvoza komponenti i sirovina za proizvodnju municije i ciklusa intenzivnih borbi na prostoru Sarajeva

Pokazali smo da je u periodu 1992. do prestanka borbi krajem 1995. godine tvornica "Pretis" zavisila od isporuke sirovina i komponenti za proizvodnju municije velikog kalibra iz Savezne republike Jugoslavije.

U prvim mjesecima rata postojale su značajne zalihe sirovina i komponenti municije, ali intenzivne borbe na cjelokupnom ratištu u Bosni i Hercegovini ugrozile su redovnu proizvodnju municije i već u julu 1992. godine počinju nedostajati određene sirovine i komponente.

Kritične sirovine bile su čelik za izradu tijela projektila (željezara "Nikšić"), mesing za tijelo čahure, bakar za rotirajući prsten projektila, odnosno za lajner kumulativnih projektila (valjaonica bakra u Sevojnu), eksplozivi TNT i RDX za punjenje tijela projektila (tvornica "Iskra"-Barić), crni barut za pripalu itd.

Kritične komponente za kompletiranje municije su upaljači za sve tipove projektila, kapsle za put sagorijevanja kod čahura, goriva za sve tipove municije, osnovna i dodatna punjenja minobacačke municije.

U periodu rata tvornica "Pretis" je proizvela jako velik broj artiljerijske municije kalibra 76 mm do 155 mm, tenkovske municije kalibra 100 mm i 125 mm, minobacačke municije 82 mm i 120 mm, artiljerijskih raketa 128 mm i HEAT raketa za lansiranje sa ramena kalibra 90 mm.

Na osnovu analize dostupnih dokumenata o ulazu^{60,61} uvoznih komponenti municije u tvornici "Pretis" moguće je procijeniti količine komponenti koje su uvezene iz pojedinih izvora.

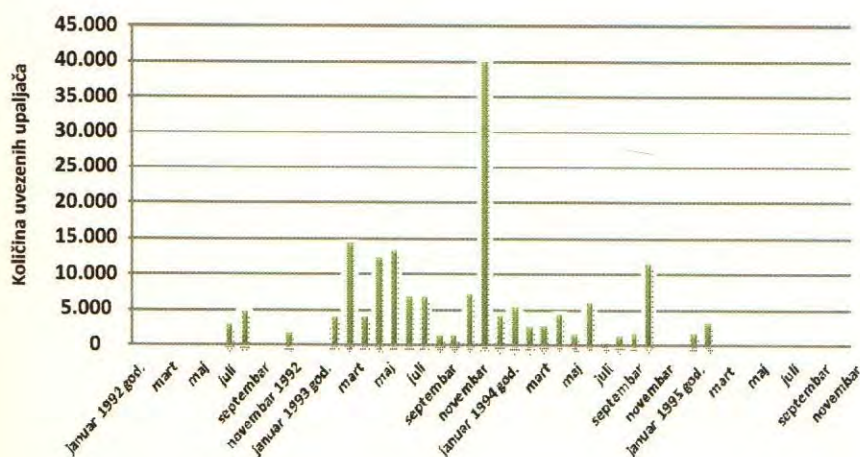

Fig. 18. Struktura uvoza upaljača za municiju velikog kalibra iz SR Jugoslavije u periodu rata 1992-1995. godine (ukupno uvezeno 169.501 komada)

Uvoz upaljača za municiju velikog kalibra počeo je u julu 1992. godine i ukupno je uvezeno 169.501 komad upaljača iz tvornice municije

⁶⁰ Oznaka dokumenta 02235601-02235608: "Pregled ulaza materijala po partnerima", 1. juni 1992-4. februar 1995.

⁶¹ Oznaka dokumenta 02235326-02235645: "Pregled ulaza materijala po partnerima", 6. februar 1995-13. februar 1995.

“Krušik” iz Valjeva (70.364 komada), Tehničkog remontnog zavoda iz Kragujevca (97.425 komada) i tvornice municije srednjeg kalibra “Sloboda” iz Čačka (1.712 komada).

Najveće količine upaljača uvezene su u periodu mart-august 1993, novembar-decembar 1993. i u novembru 1994. godine.

Važno je napomenuti da je već 1993. godine počela ograničena proizvodnja upaljača u tvornici vojne elektronike “Rudi Čajavec” u Banjoj Luci.

Uvoz jakog eksploziva za punjenje tijela projektila vršen je u periodu april-oktobar 1994. i u julu 1995. godine. Prema dostupnim podacima ukupno je uvezeno 338.717 kg. Sa tom količinom jakog eksploziva bilo je moguće napuniti 116.798 komada minobacačkih projektila 120 mm M-62 ili 153.962 kom. HE projektila 105 mm M-1.

Jaki eksploziv uvezen je iz tvornice eksploziva “Prva iskra” Barić u količini od 192.980 kg (TNT, RDX), VP 9808 Lunjavica u količini od 39.655 kg, 1.458 kg iz tvornice municije “Krušik” iz Valjeva, a pozajmljeno je 100.000 kg iz logističke baze GŠ VRS uz obavezu vraćanja eksploziva za vrijeme narednog uvoza eksploziva iz SRJ (ukupno uvezeno 338.717 kg).

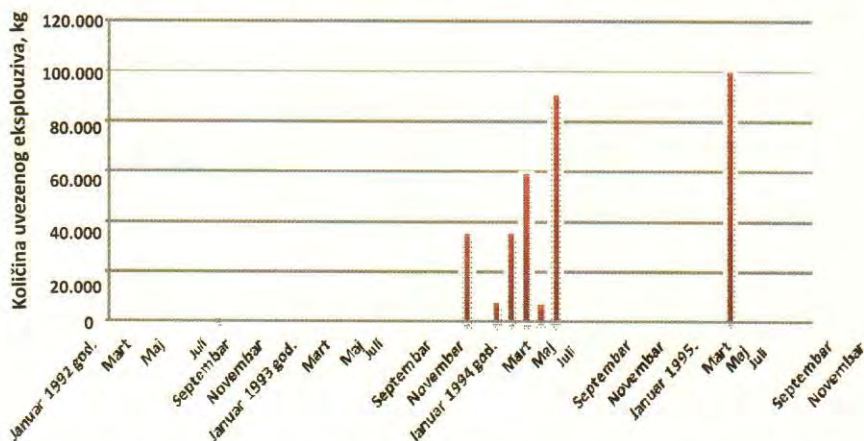

Fig. 19. Količina uvezenog jakog eksploziva za punjenje projektila u periodu rata 1992-1995. godine

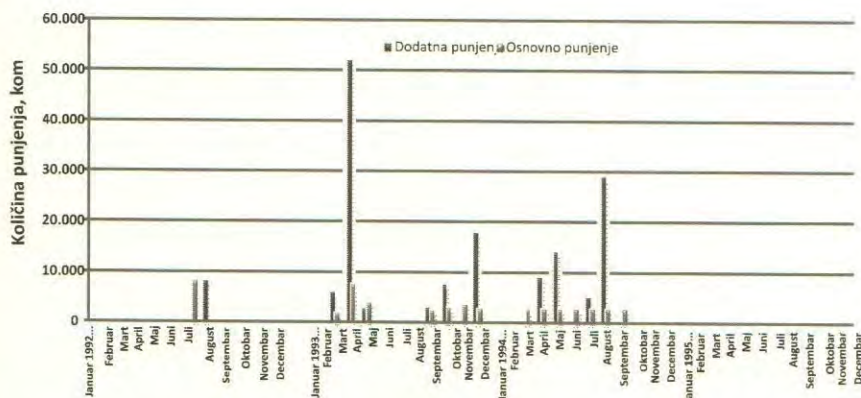

Fig. 20. Količina uvezenih osnovnih i dodatnih punjenja za minobacačku municiju 120 mm u periodu rata 1992-1995. godine

Osnovna punjenja uvezena su iz tvornice municije “Krušik” iz Valjeva u količini od 60.486 komada i dodatnih punjenja u količini od 156.524 komada.

Minobacačka municija 120 mm obično ima do 6 dodatnih punjenja, ali je moguće da je korišten manji broj punjenja u zavisnosti od udaljenosti cilja od vatrenog položaja minobacača.

Dodatna punjenja proizvodila su se i u tvornici “Pretis”. Ta informacija je bazirana na podacima o uvozu kućišta za dopunska punjenja od kompozita koje je proizvodila tvornica “Krušik”. Gorivo za dodatna punjenja je prije rata proizvodila tvornica “Slobodan Princip Seljo” iz Viteza, a tokom rata je gorivo isporučivano iz ratnih rezervi VJ ili iz tvornice “Milan Blagojević” iz Lučana (1994-1995) koja je uspjela proizvesti zamjenska goriva.

Prema dostupnim podacima u navedenom periodu uvezeno je 388.792 kg goriva za artiljerijsku i tenkovsku municiju velikog dometa.

Uvoz goriva je vršen iz tvornice goriva “Milan Blagojević” iz Lučana i Tehničkog remontnog zavoda iz Kragujevca.

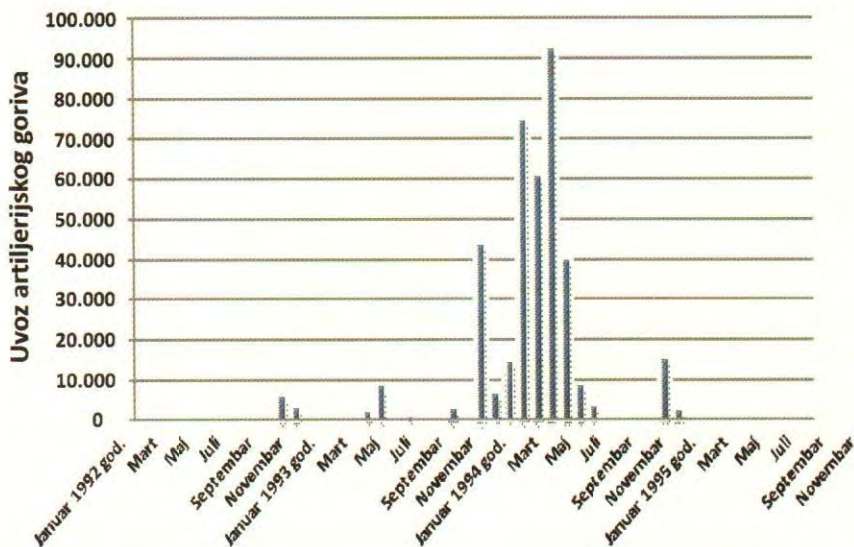

Fig. 21. Količina uvezenog goriva za artiljerijsku i tenkovsku municiju u periodu rata 1992-1995. godine

Da bi se uspostavila zavisnost između perioda uvoza komponenti i sirovina za proizvodnju municije i ciklusa intenzivnih borbi na prostoru Sarajeva, potrebno je pripremiti pregled borbi na širem području Sarajeva. Borbe na širem području Sarajeva odvijale su se u određenim etapama i trajale su više dana. Pregled borbi koje su trajale više dana za svaku ratnu godinu prikazan je u sljedećoj tabeli.

Tabela 14. Pregled borbi u periodu 1992-1995. na širem području Sarajeva

Period	Lokacija borbenih aktivnosti
mart 1992.	barikade SDS-a u Sarajevu (3. mart 1992)
april 1992.	barikade SDS-a u Sarajevu (4. april 1992)
	Vraca – Zlatište – Jevrejsko groblje – Vrbanja most (6. april 1992)
	Zlatište – Aerodromsko Naselje, nadzor aerodroma i kasame Lukavica
	Tvornica “Pretis” Vogošća (18. april 1992), kontrola nad proizvodnjom municije

Period	Lokacija borbenih aktivnosti
juni 1992.	Sarajevo (cijelo područje grada), grad je zatvoren Dobrinja (Aerodromsko Naselje), potpun nadzor nad aerodromom i kasarnom Lukavica Mojmilo (deblokada Dobrinje)
juni-august 1992.	Sarajevo – Poljine – Vogošća
septembar-oktobar 1992.	Sarajevo – Dobrinja – Hrasnica Ilidža – Otes – Azići
septembar-novembar 1992.	Sarajevo (grad)
decembar 1992.	Sarajevo – Vogošća – Žuč – Rajlovac
februar 1993.	selo Doglodi
mart 1993.	Selo Donji Kotorac, Sjenička kosa, Azići
juni-august 1993.	Rogoj – Dobro polje – Jahorina – Trnovo– Igman (1. juli-14. august)
juni-juli 1993.	Vogošća-Žuč
juli-septembar 1993.	Kruševo – Olovo
novembar 1993.	Nišići – Crna Rijeka – Ravne – Zubeta
decembar 1993.	Vogošća – Orahov brijeg – Sjenička kosa
januar 1994.	Kruševo – Olovo
april-august 1994.	Crnoriječka visoravan
august-oktobar 1994.	Čemerska planina
oktobar 1994.	Bjelašnica – Treskavica
novembar 1994.	Crnoriječka visoravan Bjelašnica – Treskavica
decembar 1994.	Bjelašnica – Tmovo
april 1995.	Treskavica (Đokin toranj)
april-maj 1995.	Treskavica (Đokin toranj – Đevigrađ)
maj-juni 1995.	Kožljen Treskavica (Pašina planina, Preslo, Krajčića klanac, Nikoline stijene, Lupoč)
maj 1995.	Debelo brdo Grdonj

Period	Lokacija borbenih aktivnosti
juni 1995.	Bjelašnica – Trnovo (Prečko polje, Ostojići, Kukovi, Umčani, Lučevik)
august 1995.	Stup
oktobar 1995.	Treskavica – Rogoj

Na osnovu izloženog pregleda uvoza pojedinih komponenti municije i eksploziva, odnosno pregleda intenzivnijih borbi na širem području Sarajeva u sve četiri godine rata, uspostavljen je sljedeći model korelacije između perioda uvoza komponenti i sirovina za proizvodnju municije i ciklusa intenzivnih borbi na prostoru Sarajeva:

Svaka intenzivnija borba u određenom periodu vremena označena je jednim indikatorom (oznake plave boje) i pozitivnom vrijednošću na vremenskoj skali 1992-1995. godine.

Svaki period uvoza komponenti municije (upaljači, artiljerijska goriva, osnovno i dodatno punjenje minobacačke municije) i eksploziva (pretežno TNT) označen je određenim indikatorom različite boje i negativnom vrijednošću na vremenskoj skali 1992-1995. godine.

Međusobna usporedba položaja indikatora intenzivnih borbi i perioda uvoza komponenti municije i eksploziva za proizvodnju municije u tvornici "Pretis" na vremenskoj skali 1992-1995. godine data je na slici 22.

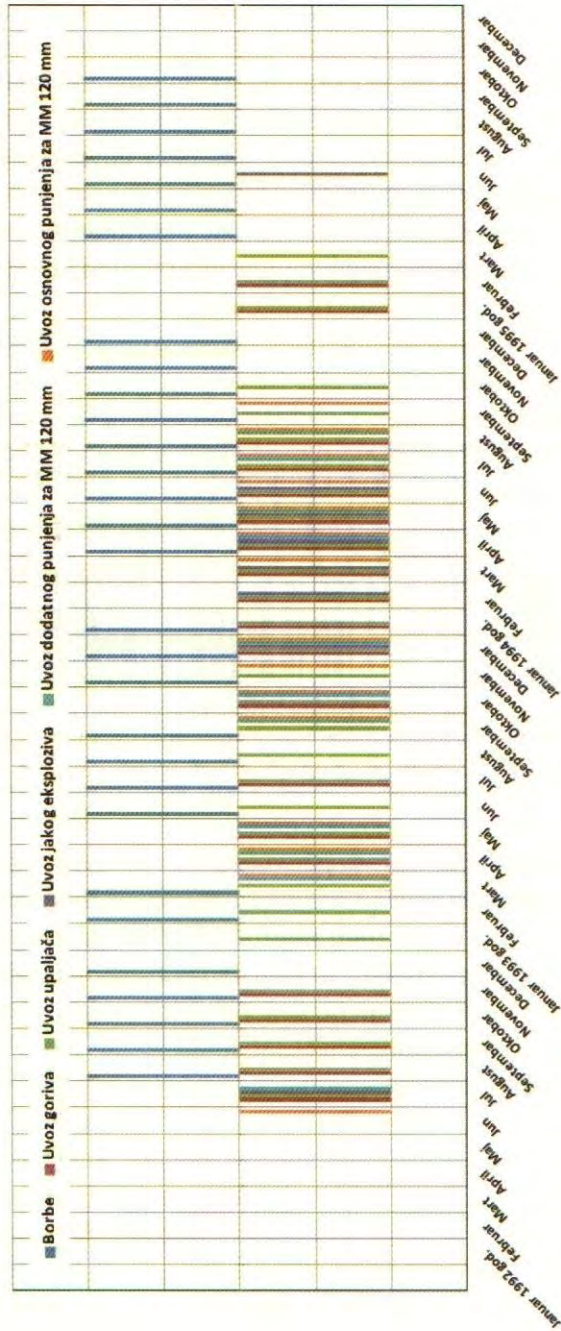

Fig. 22. Korelacija između perioda uvoza komponenti i sirovina za proizvodnju municije i ciklusa intenzivnih borbi na prostoru Sarajeva na vremenskoj skali 1992-1995. godine

Uvidom u dijagram na slici 22, može se uočiti da prije svake intenzivnije borbe, a posebno u periodu 1992-1994. godine, postoji intenzivni uvoz komponenti municije i eksploziva za proizvodnju municije.

Za grad Sarajevo i prostor oko njega vodile su se veoma značajne i žestoke borbe u periodima juni-septembar 1993, novembar-decembar 1993, januar 1994, april-august 1994. godine.

Kada se ti periodi borbi usporede s periodima uvoza, moguće je utvrditi da su se periodi intenzivnog uvoza odvijali 2-3 mjeseca prije otpočinjanja intenzivnih borbi.

Ova zapažanja moguće je vizuelno bolje sagledati ako se period 1993-1994. godine izdvoji u poseban dijagram.

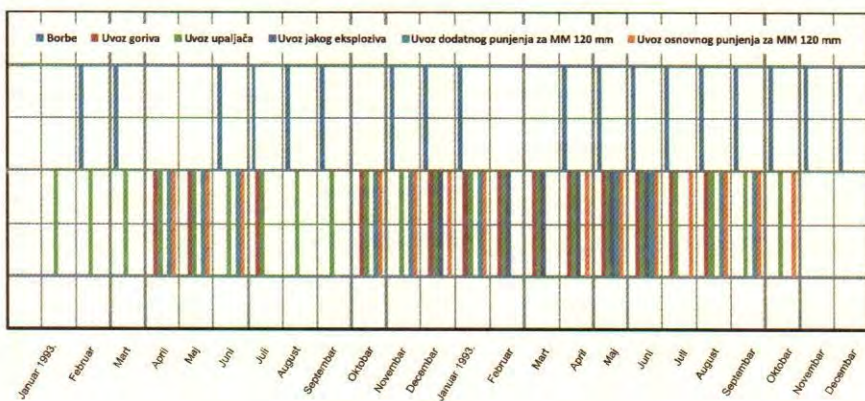

Fig. 23. Korelacija između perioda uvoza komponenti i sirovina za proizvodnju municije i ciklusa intenzivnih borbi na prostoru Sarajeva na vremenskoj skali 1993-1994. godine (crvene strelice pokazuju periode uvoza komponenti i sirovina za proizvodnju municije koje prethode početku borbi)

Zaključak

Intenzitet i kontinuitet borbenih operacija u svakom ratu zavisi od neprekidnog snabdijevanja oružanih formacija s municijom iz vlastite proizvodnje ili uvoza.

Proizvodnja municije je kompleksan proces koji zahtijeva ispunjenje čitavog niza tehnoloških, logističkih, kadrovskih, finansijskih i drugih preduvjeta za nesmetanu i kvalitetnu proizvodnju i efikasnu upotrebu.

Tvornica "Pretis" u periodu 1986-1990. godine godišnje je mogla proizvesti oko 700.000 komada HE artiljerijske municije, odnosno 562.500 komada raketne, protivoklopne, minobacačke i artiljerijske municije. Realna godišnja proizvodnja u navedenom periodu je bila preko 300.000 komada municije velikog kalibra s angažiranjem oko 2.000 radnika u direktnoj proizvodnji. Od te količine za izvoz je bilo izdvajano 30-50% municije.

Sredinom aprila 1992. godine tvornicu "Pretis" je preuzela JNA i predala nadzor nad tvornicom Vojsci RS. U tom trenutku su u tvornici bile značajne rezerve sirovina, komponenti i municije u fazi finalizacije.

Tvornica "Pretis" je prema procjenama proizvela za vrijeme četiri godine rata oko 376.000 komada municije velikog kalibra. Oko 70% proizvedene municije iz tvornice "Pretis" isporučeno je Sarajevsko-romanijskom korpusu.

Pored tvornice "Pretis" iz Vogošće, već sredinom 1993. godine, počela je ograničena proizvodnja municije u tvornici "Trudbenik" u Doboju (minobacačka municija 82 mm i 120 mm), u tvornici "Rudi Čajavec" iz Banje Luke (tromblonske mine, ručne bombe, upaljači) i tvornici "Kovnica" iz Bileća (protivpješadijske mine i ručne bombe).

Uvoz upaljača za municiju velikog kalibra počeo je u julu 1992. godine i ukupno je uvezeno 169.501 komad upaljača iz tvornice municije "Krušik" iz Valjeva (70.364 komada), Tehničkog remontnog zavoda iz Kragujevca (97.425 komada) i tvornice municije srednjeg kalibra "Sloboda" iz Čačka (1.712 komada).

Najveće količine upaljača uvezene su u periodu mart-august 1993, novembar-decembar 1993. i u novembru 1994. godine.

Uvoz jakog eksploziva za punjenje tijela projektila vršen je u periodu april-oktobar 1994. i u julu 1995. godine i ukupno je nabavljeno 338.717 kg eksploziva. Jaki eksploziv uvezen je iz tvornice eksploziva

“Prva iskra” Barić u količini od 192.980 kg (TNT, RDX), VP 9808 Lunjavica u količini od 39.655 kg, 1.458 kg iz tvornice municije “Krušik” iz Valjeva, a pozajmljeno je i 100.000 kg iz logističke baze GŠ VRS uz obavezu vraćanja iste količine pri narednom uvozu iz SRJ. S tom količinom jakog eksploziva bilo je moguće napuniti 116.798 komada minobacačkih projektila 120 mm M-62 ili 153.962 komada HE projektila 105 mm M-1.

Osnovna punjenja uvezena su iz tvornice municije “Krušik” u Valjevu u količini od 60.486 komada i dodatnih punjenja u količini od 156.524 komada.

Minobacačka municija 120 mm obično ima do 6 dodatnih punjenja, ali je moguće da je korišten manji broj punjenja u zavisnosti od udaljenosti cilja od vatrenog položaja minobacača.

Prema dostupnim podacima u periodu rata je uvezeno 388.792 kg goriva za artiljerijsku i tenkovsku municiju velikog dometa. Uvoz goriva je vršen iz tvornice goriva “Milan Blagojević” iz Lučana i Tehničkog remontnog zavoda iz Kragujevca.

Pored uvoza sirovina i komponenti za proizvodnju municije iz SRJ vršena je i isporuka municije malog kalibra, ručne protivoklopne raketne municije (tipa “Zolja”), te minobacačke municije 60 mm, 82 mm i 120 mm.

Analizom perioda uvoza komponenti i sirovina za proizvodnju municije i perioda intenzivnih borbi uočen je obrazac po kome je 2-3 mjeseca prije izraženih borbi na prostorima Sarajeva dolazilo do intenzivnog uvoza kritičnih komponenti i sirovina za proizvodnju municije u tvornici “Pretis”.

Periodi uvoza komponenti i sirovina posebno su bili intenzivni prije početka žestokih borbi na prostoru Sarajeva u periodima juni-septembar 1993, novembar-decembar 1993, januar 1994. i april-august 1994. godine.

ODGOVORNOST MEĐUNARODNE ZAJEDNICE ZA OPSADU SARAJEVA

Sažetak

Plan političkih elita Srbije i Hrvatske o podjeli Bosne i Hercegovine, početkom posljednje decenije XX vijeka, nije se mogao ostvariti mirnim putem. Takvo suludo planiranje podrazumijevalo je veliku dekonstrukciju biološkog i društvenog organizma zemlje. A da bi se država razorila, trebalo je ubiti grad Sarajevo, koji je u mnogim svojim koordinatama bio sinonim, simbol, reprezent i primjer te države.

Snaga Sarajeva u kulturološkom promicanju vrednota, a sami tim i u ekonomskom i političkom, nije davala nikakve šanse u tom smislu generatorima velikog zla. Dešavanja iz marta 1992. godine i suludi pucnji prema narodu okupljenom pred Skupštinom tadašnje Bosne i Hercegovine, pokazali su da kreatori zla nemaju mogućnosti da spriječe sarajevske inicijative koje bi se suprotstavile nadolazećem anticivilizacijskom djelovanju. Nije pretenciozno reći da je od Sarajeva, kao reprezenta Bosne i Hercegovine, zavisila cjelokupna sudbina južnoslavenskog prostora u tom urušavajućem smislu.

Grad Sarajevo i tada Republika Bosna i Hercegovina remetili su planove o urušavanju jednog šireg ambijenta planiranog mnogo ranije. Planirali su ubijanje i uništavanje Sarajeva: država Srbija, država Hrvatska, država Crna Gora, Srpska pravoslavna crkva i Srpska akademija nauka i umetnosti, uz potporu (ne)činjenja međunarodne zajednice na čelu sa SAD, Francuskom i Njemačkom, da spriječe tako nešto.

Licemjernost međunarodne zajednice u sprečavanju postavljanja opsade i ubijanja Sarajeva prisutna je bila kako prilikom Miteranove posjete gradu tako i svih petnaestak godina kasnije u neprocesuiranju i konačnom odmjeravanju kazne svima koji su, veoma lako dokazivo uz obilje dokumenata, javno više od tri godine ubijali jedan grad.

Bez međunarodne zajednice oni koji su vršili opsadu Sarajeva i ubijali i "raspamećivali" grad, bili bi samo provincijski neuropsihijatri, pjesnici sa sijela, periferijski narednici, kamiondžije, magacioneri... Licemjerstvo međunarodne zajednice omogućilo im je da u određenom trenutku budu gospodari života i smrti grada koji je nadilazio sve nedaće i teškoće kroz

vremena. Kulturološku dimenziju bivstvovanja Sarajeva, od koje su strukturom ličnosti i (ne)djela bili nedosegnuto udaljeni, svi oni koji su pucali sa brda doživljavali su kao kompleks.

Najveću odgovornost za opsadu i ubijanje Sarajeva, kao i razaranje Bosne i Hercegovine, budući da su direktni izvršioци i krivci poznati, snosi međunarodna zajednica, koja nikakvim drugim činjenjima ne može sprati svoju nečistu savjest.

Ključne riječi: međunarodna zajednica, odgovornost, grad, opsada, ubijanje.

Uvod

Značajan nedostatak rasprava i razmatranja fenomena dekonstrukcije bosanskohercegovačkog društva sastoji se u činjenici da se razmatranja svode na nepotpunosti i nedodirljivosti pojedinih aktera. Sva tragika zbivanja na jednoj strani, a na drugoj kompleksnost razloga urušavanja jednog društva koje je nekoliko decenija djelovalo kao funkcionalno i harmonizovano upravo po segmentima po kojima je puklo neizostavno nameću potrebu i obavezu cjelovitijeg sagledavanja stanja i fokusiranja propusta i (ne)činjenja svih aktera rata u Bosni i Hercegovini. Pri tome je nebitno da li su ti akteri iz južnoslavenskog prostora ili dolaze kao posrednici, mirotvorci ili ljudi dobrih / loših namjera. Ali, Institut za istraživanje zločina iz Sarajeva rasvjetljava mnoge stvari o zločinima tako što o njima govori i istražuje ih kroz pristup i razmatranja koji(a) su potpuna i cjelovita. Pri tome on istraživanjima, tematskim raspravama, konferencijama i drugim oblicima ispoljavanja strukture zločina govori da ljudi ne budu kratke pameti, jer to može biti jako opasno po procese, i da ne zaborave gdje se negdje nešto i šta dogodilo. Pojedinci i grupe koje ne žele da im se lijepe etikete kao što je ona o kratkoj pameti nastoje da otvoreno progovore i ukažu na razloge i posljedice dekonstrukcije, pri čemu je odgovornost pojedinaca iz političkih elita i građanstva u regionu izuzetno velika bez obzira što se transparentnije i dublje nisu našla pod istražnom lupom tužitelja Haškog tribunala ili drugih pravosudnih institucija u regionu koje su zadužene za procesuiranje onih koji su činili zločine.

1. Planirano ubijanje grada

Plan političkih elita Srbije i Hrvatske o razbijanju Bosne i Hercegovine nije se mogao mirno sprovesti. U osnovi toga plana ležala je dekonstrukcija jednog društvenog i biološkog organizma koji je bio prirodna i organska, a ne vještačka tvorevina. Često se govori da su i bivša Jugoslavija i Bosna i Hercegovina, kao sinonim te zemlje, bile nekakve vještačke tvorevine. Da su bile vještačke tvorevine, razišle bi se/raspale bi se, vjerovatno, kao Češka i Slovačka, ili još ranije kao Norveška i Švedska 1905. godine. Međutim, one su bile duboko organske tvorevine, isprepletane međusobnim vezama, relacijama i odnosima sa svim onim što čini jedan organizam dinamičnom cjelinom. A da bi se ta država razorila, trebalo je uništiti GOSPODINA GRADA, sa dva velika G, grad Sarajevo, koji je bio sinonim, reprezent, primjer u svakom pogledu svega onoga što je dobro i značajno baštinila država prirodne i funkcionalne raznolikosti i sklada. Snaga Sarajeva u kulturološkom promicanju vrednota, a samim tim i u ekonomskom i u političkom, nije davala nikakve šanse u tom smislu generatorima velikog zla. Dešavanja iz marta 1992. godine i pucnji pred Skupštinom Bosne i Hercegovine iz Holiday Inn-a pokazali su svu nemoć tih generatora zla u namjeri da slome jedan kulturološki i civilizacijski model koji je baštinen i koji je živio u ovom gradu, a samim tim i u Bosni i Hercegovini. Sigurno da su sarajevske inicijative u prevazilaženju toga zla bile neograničene i nedokučive za onoga ko je mnogo prije toga opkolio grad, ko je isprepletao sve njegove komunikacije i ko nije dozvoljavao da poslije marta 1992. godine bilo šta i bilo ko niti uđe niti izađe iz toga grada.

2. Planeri i organizatori zločina nad Sarajevom

Nije pretenciozno reći da je od Sarajeva kao cjelokupnog reprezentanta Bosne i Hercegovine zavisila i sudbina južnoslavenskog prostora. Na Sarajevu se prelamala sudbina cijelog jednog regiona. Grad Sarajevo i tada Republika Bosna i Hercegovina remetili su planove o urušavanju šireg ambijenta koje je planirano mnogo ranije.

Planirali su ubijanje i uništavanje Sarajeva u nekoliko segmenata. Uvijek ih treba istaći. Moraju se imenovati. Kada se govori o tome ko su to organizatori bh. zločina i koji su to neposredni izvršiooci, često se pažnja zadrži na samo jednom ili, eventualno, dva od tih izvršilaca, odnosno sub-

jekata. Nikako se ne treba i ne može fokus zadržati samo na jednom. Mnogo ih je više. To su:

Broj jedan - država Srbija

Broj dva - država Crna Gora

Broj tri - Srpska akademija nauka i umetnosti

Broj četiri - Vojska Jugoslavije

Broj pet – Srpska pravoslavna crkva

Broj šest - država Hrvatska

Broj sedam – međunarodna zajednica, koja je svojim činjenjem, odnosno nečinjenjem itekako doprinijela urušavanju grada, zatim granatiranju grada i držanju u opsadi grada blizu 1500 dana. Licemjernost međunarodne zajednice prema sprečavanju postavljanja opsada i ubijanja grada prisutna je bila kako prilikom Miteranove posjete 1992. godine tako i svih petnaestak godina poslije završetka toga sukoba, pa i početkom druge decenije trećeg milenijuma, u konačnom odmjeravanju kazne i kazni svima onima koji su učestvovali u ubijanju Gospodina Grada.

Kako se može govoriti o presudi za genocid u Srebrenici, a da ta presuda nema svoju sankciju. Ne postoji nigdje nikakva presuda da je neko kriv, a da za to nema i nisu izrečene određene sankcije. Imamo presudu – nemamo sankciju. Nigdje većeg licemjerstva nego samo na tom jednom primjeru, a itekako ih ima još.

3. Nečinjenje međunarodne zajednice na sprečavanju zločina nad Sarajevom

Često se mnogi pitaju zašto međunarodna zajednica, odnosno Ujedinjene nacije nisu na vrijeme preduzele nešto da bi se zaustavilo ubijanje Sarajeva. Pa se onda, kada hoće stvari da se komplikuju, a veoma ih je lako komplikovati, u tom smislu spominje neka šestostepena komanda koja je trebala da se aktivira da bi se pokrenuli avioni NATO-a. A očito oni koji su ubijali grad ili koji su ga “raspamećivali”, kako su sami govorili, strepjeli su jedino od vojnih udara i ničega više. I to je bio dobar način i dobar povod da bi se zločin zaustavio. Ili neki dvostruki ključ. Vidi se kako se ta šestostepena komanda i dvostruki ključ veoma lako prevazilaze krajem prve i početkom druge decenije XXI vijeka, i u Libiji, i u Siriji i mnogo drugdje. Svugdje gdje već idu ciljevi i interesi međunarodne zajednice.

Ne može se međunarodna zajednica za svoje nečinjenje braniti time da nije bilo neke generalne koncepcije kada je u pitanju Bosna i Hercegovina. Kao i time da je svako imao neke svoje interese i da su isti bili parcijalizovani.

Dva su razloga zašto međunarodna zajednica nije intervenisala u Bosni i Hercegovini. Jedan razlog je taj što je razbijanje velike zajednice koja se zvala Jugoslavija bilo planirano mnogo ranije. A to se nije moglo ostvariti ako se ne uruši nešto što je jezgro i što je suština toga. A to je bila Bosna i Hercegovina, a samim tim i grad Sarajevo. Drugi razlog je taj što je upravo u tome gradu moglo da se nađe i da se vidi koju stotinu godina ranije ono što nije moglo ni u Madridu, ni u Rimu, ni u Parizu, ni u Londonu. Zapravo u Sarajevu su se susretale tri velike civilizacijske baštine, i tri velike kulturološke baštine. I četvrta naravno. Susretale su se: islamska, pravoslavna, katolička i judaistička raznolikost. I teško je bilo naći negdje u jednom gradu crkvu, džamiju, katedralu i sinagogu. To nije bilo moguće ni u Španiji gdje su na lomačama i lovovima protiv vještica završili milioni ljudi zbog rekonkviste i zbog mnogih drugih konfliktnih dešavanja. Upravo, Sarajevo je to bilo. I naravno takav jedan sinonim po kojem se Evropa može prepoznavati trebalo je uništiti. A to se nije moglo tako lako uništiti. Vidjelo se 2. marta 1992. godine, za vrijeme smrtonosnih pucnjeva sa Holiday Inna da nije moguće uništiti preduzimljivost i inicijativnost onih ljudi koji se ozbiljno suprotstavljaju nečemu što im je bilo namijenjeno. Sigurno je da je međunarodna zajednica svoju nekonzistentnost i neprincipijelnost pokazala u mnogo slučajeva kada je u pitanju Sarajevo.

Do kraja augusta 1993. godine upućena je od strane međunarodne zajednice ozbiljna prijetnja da će se izvesti NATO udari na vojne ciljeve bosanskih Srba ako budu nastavili da opkoljavaju i da granatiraju grad Sarajevo i da sprečavaju dostavljanje humanitarnih konvoja. Nastavljeno je i dalje granatiranje i blokiranje grada i nemogućnost da humanitarna pomoć stigne na odredište, a od udara ništa nije bilo. U Savjetu bezbjednosti UN-a je uvijek za tako nešto postojala određena blokada. Također, davanje ultimatumu od strane NATO-pakta od deset dana u januaru 1994. godine ništa nije značilo kada su u pitanju bili bosanski Srbi, jer ti udari su, kako se i planiralo, trebali da budu prvi dio strategije za osiguranje mira u Sarajevu.

Tako da je mnogo i mnogo nečinjenja dovelo do toga da je međunarodna zajednica, zapravo, pogazila svoju riječ i da je u Sarajevu izdala svoje djelo. Ako se međunarodna zajednica zalaže za kulturološke vrednote, za različitosti, za red, za ravnopravnost, za ljudska prava, onda je to ona

pogazila u Bosni i Hercegovini. Izdala je svoje djelo. Uzalud ona može da proklamuje da su to njena načela. Ona ih je u Sarajevu i u BiH pogazila. I poslije Sarajeva, i poslije Bosne i Hercegovine, sasvim drugačije se prema evropskim vrednotama odnosilo, i događalo se i dešavalo se. Ono što je najgore od svega toga je što još uvijek međunarodna zajednica argumentovano ne testira svoj odnos prema ubijanju Sarajeva, a samim tim i prema saučesništvu u razaranju Bosne i Hercegovine. A to je veoma bitno pitanje u ovom vijeku. Zarad nastojanja ne samo da se nešto slično ne ponovi nego jednostavno da bi se neke mitomanske zablude i mitomanske floskule razbile tamo gdje one postoje. Jer očito da u mitu može sve. Mit traje jako dugo. On se ne završava. I često se govori na južnoslavenskom prostoru o tome da se istorija ponavlja. Ne ponavlja se istorija, nego istorijski krugovi nisu završeni, i istorijski procesi nisu završeni. Istorijski procesi se u Bosni i Hercegovini kada je u pitanju 1992–1995. godina i grad Sarajevo ne mogu završiti bez izrečenih presuda za ta djela i sankcija za izvršena (ne)djela. A vidjelo se kako i na što se to odnosi.

4. Zatvaranje istorijskih krugova

Da bi se zatvorili istorijski krugovi, ne treba biti čovjek “kratke pameti”. Imenom treba uvijek transparentno i veoma lako identifikovati osam navedenih činilaca koji su učestvovali u razaranju Bosne i Hercegovine. Ali kao da se zaboravlja što su to neki ljudi radili. Treba se sjetiti političara iz nekih susjednih zemalja, čija imena ne treba spominjati, jer su to ljudi koji ne zaslužuju da im se ovakvim povodima spominju imena, iz poštovanja prema naučnim i stručnim skupovima, a zarad zlodjela koje su uradili. Radi se o neprofesionalnim i nestručnim ljudima, s veoma upitnim segmentima strukture lične svijesti i savjesti. Jednom riječju, radi se o ljudima bez ikakvog kredibiliteta prije toga. Njih je stvorilo urušavanje prostora, stvorio ih je rat i stvorila ih je dekonstrukcija društva. Inače, bez toga razarajućeg momenta bili bi beznačajni ljudi. Kada je u Sarajevo dolazi(o) neko od njih, dočekivan je raširenih ruku, sa crvenim tepisima i dodjeljivale su mu raznorazne nagrade i priznanja za mir, navodno, internacionalnog karaktera, od strane i (ne)vladinih organizacija, i još mnogo toga. Na isti način kao što se dodjeljuju iste te nagrade onome ko je, recimo, tvorac sintagme “rat za mir”. Treba napomemuti da je u Crnoj Gori tih devedestih godina XX vijeka bila prisutna sintagma “rat za mir”.

Van pameti je bila takva sintagma toga tipa i logičkog smisla. I upravo tvorcu(ima) te i takve sintagme se u Sarajevu dodjeljuju slične nagrade za mir. Isto tako i bivši premijer Srbije, koji je ubijen, a i aktuelni koga u Beogradu zovu "mali Sloba", u Sarajevu se, također, dočekuje sa crvenim tepisima. I nije sporno da politika koju je personifikovao stradali premijer je bila jedna nova nada na političkom nebu i Srbije i regiona. Bio je to nagovještaj neke nove Srbije i to nije sporno. Ali dobro se zna da je taj bivši premijer, kada su najavljivani spomenuti udari NATO-pakta na položaje bosanskih Srba, čekao na Palama avione sa kamarilom koja se tamo nalazila, uz pečene volove.

Da bi se stvari razrješavale i da bi se istorijski krugovi zatvarali, ne treba da smo ljudi kratke pameti i da se sve to zaboravi zato što je neko nekada napravio nekakav otklon, što je neko određenu evolutivnost u svom političkom radu uradio, pa se tako nešto u određenom trenutku svidjelo i impresioniralo je mnoge. Ranije su činjene mnogo veće greške i ne može se oprati nečista savjest sa nekakvim političkim potezima koji se danas rade. A upravo ti ljudi nastoje da svoju nečistu savjest danas operu takvim svojim potezima.

Radi toga i u tom smislu na jedan drugačiji način treba razmišljati kada je u pitanju i zatvaranje krugova i pranje nečiste savjesti. Treba reagovati na jedan način koji neće pokazovati ni najmanju želju da ideolozi i počinioци zla budu dobrodošli.

5. Poraz međunarodne zajednice u Sarajevu i Bosni i Hercegovini

Međunarodna zajednica je i Sarajevo i Bosnu i Hercegovinu ostavila na cjedilu. Zbog toga se trebaju danas raditi projekti koji će barem malo natjerati međunarodnu zajednicu da se posrami zato što je bila saveznik onih koji su činili te zločine. Onaj ko je glavni generator toga zla, bivši predsjednik Srbije, koji je završio u Haagu, bio je njihov jako dobar saveznik. Bio im je garant i faktor mira na Balkanu, kako su naglašavali. I još štošta u "pozitivnom samislu" su za njega govorili. Čitav svijet je to čuo i vidio.

Zašto pucnje nekog ruskog pisca sa Trebevića prema gradu Sarajevu, gdje postoje očigledni dokazi na televizijskim snimcima, niko nikada nije procesuirao. I nema očiglednijih dokaza

GENOCID I MEĐUNARODNA INTERVENCIJA: PROBLEMATIČNO NASLIJEĐE DEJTONSKOG MIROVNOG SPORAZUMA 1995-2012.¹

Sažetak

Ovaj rad analizira problematično naslijeđe Dejtonskog mirovnog sporazuma.² U radu se s tim u vezi istražuje opseg u kom je formirana "Republika Srpska" kao stvarno dehumanizirano područje isključenja. Formiranje "Republike Srpske" je proglašeno 1992. godine, a izjava o formiranju sadržavala je i lingvističko i konceptualno nasilje. Doslovno značenje imena je "Srpska republika", a znači da je to teritorija namijenjena "samo za Srbe" u kojoj nesrbi nisu dobrodošli. Ovo je bilo lingvističko nasilje, jer je teritorija "Republike Srpske" nametnuta u područjima gdje su i Bošnjaci živjeli i gdje su u velikom broju slučajeva nesumnjivo predstavljali apsolutnu većinu.

Ključne riječi: Dejtonski mirovni sporazum, Republika Srpska, genocid.

Tragično, lingvističko nasilje nametanja "Republike Srpske" ubrzo je preraslo i u fizičko nasilje, nasilje koje je za cilj imalo isključenje ili protjerivanje Bošnjaka sa njihovih teritorija. Kako je već dokumentovano,

¹ Ranija verzija ovog rada prezentirana je na konferenciji "Politički i vojni značaj odbrane Sarajeva 1992-1995." koja je održana u Sarajevu 29.2-1.3.2012. godine. Domaćin Konferencije bio je Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu i Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo. Zahvaljujem velikom broju kolega koji su mi pružili ogromnu pomoć tokom istraživanja i pripreme rada za objavu, a spomenut ću neke: Eric Cavallero, Hariz Halilović, Hikmet Karčić, Elmina Kulašić, Sheila Magnotti, Tiffani McCoy, Enis Omerović, Šemso Osmanović, François Raffoul, Velma Šarić, Alison Sluiter, i na kraju, prof. dr. Smail Čekić.

² Dejtonski mirovni sporazum parafiran je 21.11.1995. godine u zračnoj bazi Wright-Patterson u Dejtonu, Ohajo, a potpisan je 14.12.1995. godine u Parizu. Sporazum je poznat po imenu Dejtonski mirovni sporazum. Dejtonski mirovni sporazum, 14.12.1995. godine, preuzeto 15.5.2012, <http://www.state.gov/www/regions/eur/bosnia/bosagree.html>.

fizičko nasilje je predstavljalo progon, istrebljenje, ubistva, deportaciju, nečovječno postupanje i druge oblike zločina. Od Foče do Višegrada, od Srebrenice do Zvornika, od Bijeljine do Prijedora, "Republika Srpska" je stvarana na temeljima ratnih zločina, uključujući genocid i zločine protiv čovječnosti. Više od 400 masovnih grobnica otkriveno je na teritoriji "Republike Srpske", a proces identificiranja posmrtnih ostataka bošnjačkih žrtava i dalje je u toku. Ne smijemo gubiti iz vida da su osnivači "Republike Srpske" optuženi, suđeni i presuđeni za ratne zločine.³

"Republiku Srpsku" je 1995. godine naknadno priznao i dao joj legitimitet Dejtonski mirovni sporazum.⁴ Dok je s jedne strane Dejtonski sporazum zaustavio genocidnu agresiju, priznavanje "Republike Srpske" može se tumačiti i kritizirati kao "nagrada" za uspješan genocid. Stoga bi dobro pitanje za međunarodnu diplomatsku zajednicu bilo: u današnje vrijeme, nakon Aušvica i Treblinke, uz postojanje Konvencije o genocidu, kako se može na ovakav način nagraditi genocidna agresija?

Nadalje, dvostruko je tragičnije da "Republika Srpska" i dalje ostaje dehumanizirano područje isključenja, sedamnaest godina nakon njenog priznavanja Dejtonskim mirovnim sporazumom. Ovo područje isključenja obeshrabruje Bošnjake da se vrate svojim domovima u "Republici Srpskoj", što je trebalo biti pravo garantirano Dejtonskim mirovnim sporazumom.⁵ Takvo dinamično isključenje poprima oblik etnički nametnutih kulturalnih indikatora. Osim teritorijalnih granica "Republike Srpske", naprimjer, mora se primijetiti

³ Osnivači Biljana Plavšić (potpredsjednica) i Momčilo Krajišnik (predsjedavajući Narodne skupštine RS) su osuđeni, a Radovanu Karadžiću (predsjednik) i Ratku Mladiću (generalpukovnik) se trenutno sudi.

⁴ Član III Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini imenuje Republiku Srpsku kao jednu od "strana" Dejtonskog sporazuma, i naziva je "entitet" sa "razgraničenjem između dva entiteta". Dejtonski mirovni sporazum, Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, 14.12.1995, preuzeto 15.5.2012, <http://www.state.gov/www/regions/eur/bosnia/dayframe.html>.

Nadalje, službeni sporazum o "Međuentitetskoj liniji" između Federacije Bosne i Hercegovine i "Republike Srpske" sadržan je u članu 1. "Međuentitetska linija" Aneksa 2: Sporazum o međuentitetskoj liniji i drugim pitanjima s tim u vezi, 14.12.1995, preuzeto 15.5.2012. godine; <http://www.state.gov/www/regions/eur/bosnia/dayann2.html>.

⁵ Dejtonski mirovni sporazum, Aneks 7: Sporazum o izbjeglicama i raseljenim licima, 14.12.1995. godine, preuzeto 15.5.2012, <http://www.state.gov/www/regions/eur/bosnia/dayann7.html>.

proliferacija novih srpskih pravoslavnih crkvi na cijelom području, crkvi koje su u nekim slučajevima podignute direktno na ruševinama džamija koje su kao takve namjerno uništavane.⁶ Također se širom “Republike Srpske” mogu vidjeti ogromni poster koji slave optužene za ratne zločine, poput Vojislava Šešelja.⁷ Ovi poster sadrže i provokativne ultranacionalističke slike kao što je mapa “velike Srbije” ili vojne jedinice “Beli orlovi”, što predstavlja svojevrsan oblik psihološkog terora usmjerenog protiv bošnjačkih povratnika.⁸ Ti poster, koji nisu neuobičajeni u “Republici Srpskoj”, mogu se shvatiti kao oblik psihološkog terora usmjerenog protiv Bošnjaka, čiji je cilj također da odvrti Bošnjake od povratka u prijeratne domove. Osim ovih postera mogu se naći, kao što je slučaj s Višegradom, spomenici u centru grada koji slave “braniocce Republike Srpske”. Problem je što su ti “branioci”

⁶ Ema Kovač, “Premještena kontroverzna crkva”, SeTimes.com, 6.8.2009, preuzeto 15.5.2012, http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/features/2009/06/08/feature-02.

⁷ U izmijenjenoj optužnici ICTY protiv Slobodana Miloševića, [Milošević, Slobodan (IT-02-54)], Vojislav Šešelj se naziva “učesnikom” ili “saizvršiocem” u “udruženom zločinačkom poduhvatu”. Optužnica glasi: “Vojislav ŠEŠELJ, predsjednik Srpske radikalne stranke (SRS), najmanje od kraja feburara 1991. godine do vremena relevantnog za ovu optužnicu, regrutirao je ili na drugi način omogućio značajnu pomoć ili podršku srpskim paravojnim jedinicama, poznatim kao “Šešeljevci” ili “Šešeljevi ljudi”, koji su počinili zločine opisane u ovoj optužnici. Osim toga, otvoreno je zagovarao i pomagao stvaranje “Velike Srbije” nasiljem i drugim nezakonitim sredstvima, te aktivno učestvovao u ratnoj propagandi i širenju međuetničke mržnje.” ICTY, Izmijenjena optužnica, Milošević, Slobodan (IT-02-54), § 22, 22.11.2002. godine, preuzeto 15.5.2012, http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/ind/en/mil-ai040421-e.htm

Nadalje, dana 8.5.1991. godine Šešelj je u intervjuu za *Der Spiegel* izjavio da bi on vratio Bošnjake u Anadoliju. “Intervju sa srpskim četničkim vođom Vojislavom Šešeljom”, *Der Spiegel*, 8.5.1991. godine, preuzeto 15.5.2012, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13487666.html>.

⁸ U više optužnica ICTY [Milan Lukić i Sredoje Lukić (IT-98-32/1), te Vojislav Šešelj (IT-03-67)], “Beli orlovi” se spominju kao jedna od vojnih jedinica odgovornih za teroriziranje bošnjačkih civila. U prvobitnoj optužnici, za Bele orlove se kaže da su počinili “zločine na području općine Višegrad, uključujući ubistva, mučenje, premlaćivanje, pljačkanje i uništavanje imovine” pod rukovodstvom Milana Lukića. ICTY, prvobitna optužnica, Milan Lukić i Sredoje Lukić (IT-98-32/1), 9, 25. 01. 2000, preuzeta 15. 05. 2012, http://www.icty.org/x/cases/milan_lukic_sredoje_lukic/ind/en/vas-ii000125e.htm, i ICTY, prvobitna optužnica, Vojislav Šešelj (IT-03-67), § 28, 15.1.2003. godine, preuzeta 15.5.2012., <http://www.icty.org/x/cases/seselj/ind/en/ses-ii030115e.pdf>.

isti oni koji su počinili krivična djela progona, deportacije i istrebljenja tokom vođenja politike “velike Srbije”, a koji su dokumentovani pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (ICTY).

Napori Bošnjaka da podignu svoje spomenike nailaze na nepremostive prepreke, što je rezultat političke kulture poricanja i uznemiravanja. Na sjeverozapadu preživjelima nije dozvoljen pristup zloglasnom koncentracionom logoru Omarska, te im je također onemogućeno da organiziraju komemoracije ili sjećanje na žrtve zločina koji su tu počinjeni.⁹ Na jugoistoku, tokom 2010. godine, ekshumirano je oko 162 žrtve iz rijeke Drine i jezera Perućac, koje su konačno identificirane. Ali, porodice oklijevaju da pokopaju svoje najmilije na groblju Stražište, jer se ono nalazi u gradu koji kontroliraju bosanski Srbi (Višegrad). Ovi nemiri i strahovi također opterećuju napore da se formira Memorijalni centar i groblje u Višegradu, koje bi bilo slično onom u Potočarima, podignuto u spomen srebreničkih žrtava. Nadalje, ruševine kuće u Pionirskoj ulici u Višegradu, gdje je ubijeno oko 70 žrtava, mogu su prikladno uništiti u sklopu projekta obnove općine, čime se brišu tragovi zločina koje ICTY naziva jednim od: najgorih primjera nečovječnog postupka jednog čovjeka prema drugom. U historiji ljudske nečovječnosti, koja je već isuviše duga, žalosna i ogavna, požari u Pionirskoj ulici i na Bikavcu zauzimaju istaknuto mjesto. Na kraju dvadesetog vijeka, obilježenog ratom i krvoprolićem kolosalnih razmjera, ovi užasavajući događaji ističu se po gnusnosti spaljivanja, očitom predumišljaju i proračunatosti koji ih definiraju, po tome kako su žrtve iz čiste bezdušnosti i surovosti sprovedene, zatvorene i zaključane u te dvije kuće da bi se našle potpuno bespomoćno u paklu koji je onda nastao, po stepenu boli i patnje koje su žrtve trpjele dok su žive gorjele. U tom činu zatiranja svakog traga pojedinačnim žrtvama počiva nečuvena surovost koja itekako mora povećati težinu koja se pripisuje ovim zločinima.¹⁰

Ta “jedinstvena surovost zatiranja svih tragova pojedinačnih žrtava”, o čemu govori sud, obnovljena je i u naporima općine da prekopa mjesto zločina.

⁹ Refik Hodžić, “Sjena londonske ‘Orbite’ u Bosni: čelik, krv i potiskivanje sjećanja”, Međunarodni centar za tranzicionu pravdu, 23.4.2012, preuzeto 15.5.2012, <http://ictj.org/news/shadow-london-“orbit”-bosnia-steel-blood-and-suppression-memory>.

¹⁰ ICTY, rezime Presude, Milan Lukić i Sredoje Lukić (IT-98-32/1) “Višegrad”, Pretresno vijeće, 20.7.2009. godine, preuzeto 15.5.2012, http://www.icty.org/x/cases/milan_lukic_sredoje_lukic/tjug/en/090720_judg_summary_en.pdf.

Na samom početku, u dijelu orkestrirane kulture isključenja, “Republika Srpska” je proglasila srpski jezik zvaničnim jezikom, a ćirilicu zvaničnim pismom. Iako je tu odluku osporio Ured Visokog predstavnika, danas se na tlu Republike Srpske vide samo saobraćajni znaci ispisani ćirilicom.¹¹ Na rijetkim znacima ispisanim na oba pisma često se vidi da su latinična slova zamrljana nekom bojom. Ovo je nesretna izjava etničkog identiteta, ako ne i etničke čistote, koja isključuje “druge”, u prostoru na kom su se dva pisma, historijski gledano, paralelno koristila. Samedeep Sen piše da “... od stvaranja ‘Republike Srpske’, jezik i, što je važnije, ćirilično pismo je postalo ključni pokazatelj srpskog nacionalnog identiteta... dok su, zvanično, i latinično i ćirilično pismo priznati, ‘Republika Srpska’ ima praksu korištenja potonjeg”.¹² Sen govori da “ključni pokazatelj”, u ovom slučaju ćirilično pismo, ima namjeru da uspostavi jedinstven etnički i nacionalni identitet, i kao takav, “drugačiji” od “drugog”.¹³ Autor, u tom pogledu, tvrdi da “...ćirilična slova su stvorila ‘svojsvo’ koje je odvajalo Srbe od ‘drugih’, tj. Hrvata (koji su katolici i koriste latinično pismo u hrvatskom jeziku) i Bošnjaka (koji su muslimani i koriste latinično pismo u bosanskom jeziku)”.¹⁴ Dalje, za Sena, to je vrlo privremena, ili kao autor navodi, “umjetna” priroda nametanja “Republike Srpske” kao teritorijalnog subjekta koji zahtijeva tako “čvrst pokazatelj”.¹⁵ Bošnjaci smatraju ćirilična slova uvredom zbog historijske povezanosti sa srpskim pravoslavljem, uvredom i asocijacijom koju su dalje pogoršavali crkveni velikodostojnici dok su rasplamsavali požare ultranacionalizma.¹⁶ Srpski pravoslavni pop

¹¹ Izjavu iz Ustava “Republike Srpske” je osporio i dopunio Ured Visokog predstavnika, 19.4.2002. godine, preuzeto 15.5.2012, http://www.ohr.int/decisions/statematters/dec/default.asp?content_id=7474.

¹² Samedeep Sen, “Ćirilizacija Republike Srpske”, iz *Perspektive globalnog razvoja i tehnologije* br. 08, 2009, 525. (U daljem tekstu navodi se kao CRS, nakon čega slijedi broj stranice.)

¹³ Ibid., 513.

¹⁴ Ibid., 526.

¹⁵ Ibid., 523.

¹⁶ Ronel Aleksandar, “Bosanski, hrvatski, srpski: gramatika sa sociolingvističkim komentarima”, *Madison: The University of Wisconsin Press*, 2006, 381. Aleksandar piše: “Formiranje Srpske pravoslavne crkve, u ranom 13. vijeku je bila prekretnica u srpskoj historiji, a ćirilično pismo je neodvojivo povezano sa Srpskom pravoslavnom crkvom još od samog početka. Zaista, jasno naznačena veza pisma sa Srpskom crkvom i srednjovjekovnim korijenima osigurali su jaku konzervativnu odbranu u srpskim slovima.”

iz Beograda rekao je srpskoj vojnoj formaciji Škorpioni da “Turci nisu kao drugi ljudi, da su to životinje iz Azije”, čime je pripremio jedinicu Škorpioni za zadatak u Srebrenici, koji su oni snimali – snimali su sebe kako ubijaju civile.¹⁷

Negativni učinak gore navedenih simbola kulturnog separatizma i isključenja samo je pojačan ultranacionalističkom retorikom g. Milorada Dodika, predsjednika “Republike Srpske”. Predsjednik Dodik uporno negira srebrenički genocid, podriva integritet državnih sudova i degradira bosanski jezik i bošnjačku kulturu.¹⁸ Na sve ove načine, pored činjenice da su im domovi uništeni ili zauzeti, a zaposlenost niska, Bošnjaci se ne usuđuju vratiti svojim životima u “Republici Srpskoj”.

Drugim riječima, iako je Dejtonski mirovni sporazum propisao pravo na povratak, i dalje se osjeti kako se provodi program širenja straha i nesigurnosti među Bošnjacima, koji možda i razmišljaju o povratku u “Republiku Srpsku”. Istinsko demografsko ujednačavanje ili prilagođavanje sprečavaju i ekonomski i okolišni teški uslovi, kao i ono što predstavlja kampanju psihološkog zastrašivanja. Politička kultura poricanja i zastrašivanja ne doprinosi otvorenoj razmjeni ideja i mišljenja koji su obično karakteristični za demokratski proces.

¹⁷ Katarina Hefernan, “Kontroverzni dokumentarac: Škorpioni su Srbima otvorili oči na državne zločine”, The Guardian, Film blog, 21.11.2007. godine, preuzeto 15.5.2012, <http://www.guardian.co.uk/film/filmblog/2007/nov/21/catherineheffernanwedsampi>.

¹⁸ U TV debati sa g. Čedomirom Jovanovićem, predsjednik Dodik je ponavljao: “Nikada nisam priznao da se desio genocid u Srebrenici i nikada neću”, “Suočavanje Predsjednika RS i lidera LDP-a u TV debati”, B92, 1.2.2012. godine, preuzeto 15.5.2012, http://www.b92.net/eng/news/politicsarticle.php?yyyy=2012&mm=02&dd=01&nav_id=78573.

Nadalje, u intervjuu od 1.6.2012. godine pod nazivom “Dodik iz ‘Republike Srpske’ kaže da samo podržava Ustav”, predsjednik Dodik je rekao, govoreći o Bošnjacima da “...borba Bošnjaka za njihovim nacionalnim identitetom je u potpunosti povezana sa idejom stvaranja nekakve Bosne i Hercegovine. Bošnjaci su narod koji postoji samo u Bosni i Hercegovini, a izjašnjavaju se kao narod nekad od 1993. godine. Oni tvrdoglavo nastoje dokazati svoj nacionalni identitet.” U istom intervjuu, predsjednik Dodik je obezvrijedio bosanski jezik rekavši: “Ja govorim srpski, ali u Sarajevu oni kažu da govore bosanski. Ali, ne postoji bosanski jezik. Ako jezik zovemo bosanski, onda oni moraju mene pitati, kao stanovnika Bosne, da li se ja slažem da se moj jezik zove bosanski. A ja se ne slažem!”

Radio Slobodna Evropa Radio Liberty, 1.6.2012. godine, preuzeto 15.5.2012, http://www.rferl.org/content/interview_milorad_dodik_bosnia_republika_srpska_politics/24360012.html

Rafael Lemkin, dobro poznati pravnik, poljski Jevrej, koji je smislio termin genocid i utemeljio ga u međunarodno pravo, opisao je da zločin genocida ima dvije faze: “prvo, uništavanje nacionalnih modela grupe koja je izložena represivnim mjerama; a druga, nametanje nacionalnih modela onog ko vrši represivne mjere.”¹⁹ U “Republici Srpskoj” ovo “nametanje” je provedeno, između ostalog, i putem uništenja preko 1,000 džamija, gradnjom crkava na njihovim ruševinama, instaliranjem ćirilčnih oznaka, te provedbom nastavnog plana i programa koji negira genocid. Bošnjački studenti u srebreničkim školama nedavno su protestirali jer njihov nastavni plan i program negira genocid i tjera studente da uče “srpski jezik”.²⁰

Proglašenje etnički denominirane “Republike Srpske” u okviru državnih granica Bosne nametnuo je srpsku nacionalnost i pokrenuo nasilno uništavanje bošnjačke kulture na svojoj teritoriji. Nakon priznanja Dejtonskim mirovnim sporazumom, vlasti “Republike Srpske” sistematski održavaju isključenje bošnjačke kulture. Legitimiranje “Republike Srpske” i njenog genocidnog naslijeđa, te politička kultura isključenja, što je danas na sceni, predstavljaju prepreke pomirenju i pravdi.

Važno je primijetiti da je sam ambasador Ričard Holbruk, glavni pregovarač u Dejtonu, priznao da je davanje imena entitetu “Republika Srpska” jedna od dugoročnih grešaka Dejtonskog mirovnog sporazuma. Brojni diplomatski napori predlagali su podjelu ili cjepkanje zemlje, ali podjelu koju prati ovakvo ime, koja je suštinski isključivala i podsjećala na agresiju na Bošnjake i sam Holbruk je shvatao kao izuzetno problematičnu. Holbruk je izjavio da je najveći problem ili pogreška “bio naš dogovor da dozvolimo srpskom dijelu zemlje da zadrži ime “Republika Srpska”.²¹ Holbruk se više plašio da će ime “Republika Srpska” nositi konotaciju “nezavisne zemlje na Balkanu i u Istočnoj Evropi”, a ovo mu zasigurno nije bila namjera.²² “Dozvoliti Karadžiću da zadrži ime koje je izmislio”, pisao je, “bilo je više

¹⁹ Rafael Lemkin, *Vlast sila osovine u okupiranoj Evropi: zakoni okupacije – analiza upravljanja – prijedlozi za rješavanje*, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944, 79.

²⁰ “Bošnjaci protestuju protiv srpskog nastavnog plana i programa”, *Today's Zaman*, 19.3.2012. godine, preuzeto 15.5.2012. http://www.todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action?newsId=274736.

²¹ Ričard Holbruk, *Zaustaviti rat*, Modern Library, New York, 1999, 363.

²² Holbruk, 363.

od ustupka, kako smo to tada shvatali.”²³ Holbruk tvrdi u svojoj knjizi da je već bio shvatio da “podjela Bosne i Hercegovine na dva samostalna dijela daje legitimitet srpskoj agresiji i etničkom čišćenju, a zemlja na kojoj su vijekovima živjeli Muslimani ili Hrvati zauvijek bi bila izgubljena za njene prave stanovnike”.²⁴ Takva realizacija aludira na činjenicu da su bosanski Muslimani živjeli na cijeloj teritoriji “Republike Srpske”, sa koje su protjerani nasilnim raseljavanjem i ubijanjem. U uvodu knjige Dereka Koleta iz 2005. godine, Holbruk je napisao: “I dalje žalim ... što sam dozvolio bosanskim Srbima da zadrže ime entiteta ‘Republika Srpska’. Bosanski predsjednik Alija Izetbegović je bio u pravu kad mi je rekao da je to ‘nacističko ime.’”²⁵ Gledajući unatrag, vjerovao je, još jednom, da je “Izetbegović bio u pravu, te da su trebali više nastojati da ‘uguraju drugo ime u Miloševićeva usta’”.²⁶ Ali, nažalost, i pored svih njegovih razmišljanja, na kraju pregovora u Dejtonu, bosanski Srbi su konačno, zaista, osigurali teritoriju poznatu kao “Republika Srpska”, preko ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti i genocida. I tako, čini se da su sa priznavanjem “Republike Srpske” njihovi zločini dobili legitimitet, a oni nagrađeni za uspješan genocid.

Konačno, u svjetlu gore navedene Lemkinove izjave, može se zaključiti da genocid koji je počeo 1992. godine uspostavom “Republike Srpske” na neki način i dalje traje. S tim u vezi, međunarodna diplomatska zajednica ne smije se samo baviti zločinima iz prošlosti, već takođe mora naći način da analizira opseg u kojem “Republika Srpska” nastavlja da postoji kao dehumanizirajuće područje isključenja. S tim vezi, Međunarodna diplomatska zajednica ima *odgovornost da zaštiti* Bošnjake i nesrbe od psihološke patnje kojoj su izloženi u “Republici Srpskoj”.²⁷ Takav koordinirani napor uznemi-

²³ Ibid., 363.

²⁴ Ibid., 97.

²⁵ Derek Kolet, *Put u Dejtonski sporazum, Studija američke izgradnje države*, Palgrave Macmillan, New York, 2005), xiii-xiv.

²⁶ Ibid., xiii-xiv.

²⁷ Gareth Evans, *Odgovornost da se zaštite: zaustaviti masove zločine jednom zauvijek*, Brookings Institution Press, Washington, 2008). U svojoj knjizi, Evans artikulira koncept ili doktrinu “odgovornosti da se zaštite” kao “odgovornosti svih država da zadovolje potrebe bespomoćnih (Odgovornost da se zaštite, str. 4). S tim u vezi, Evans piše: “Prvenstveno, odgovornost da se zaštite građani od masovnih zločina leži na samoj vladi te zemlje; ali ako ona nije u mogućnosti ili nije spremna da to učini, šira odgovornost leži

ravanja, o kojem se govori u ovom radu, može se tumačiti kao kršenje ljudskih prava i *progon*. Koristim termin “progon” onako kako član 7. Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda definira “zločin protiv čovječnosti”.²⁸ Član 7. propisuje da je “zločin protiv čovječnosti” “široko rasprostranjen ili sistematičan napad usmjeren protiv civilnog stanovništva”. Nadalje, “progon” predstavlja:

Protjerivanje bilo koje grupe ili zajednice na političkoj, vjerskoj, rasnoj, nacionalnoj, etničkoj, kulturnoj i rodnoj osnovi ... ili protjerivanje na nekoj drugoj osnovi koje je strogo zabranjeno međunarodnim pravom, *a u vezi je sa bilo kojom radnjom preciziranom ovim stavom* ili u vezi sa bilo kojim krivičnim djelom iz nadležnosti Suda. (op.aut.)

Kako se navodi u definiciji “protjerivanje” se dešava “u vezi sa krivičnim djelom” opisano u ovom stavu. Relevantno “djelo” iz člana 7. je “nečovječno postupanje ... s ciljem namjernog nanošenja velike patnje, ili teških fizičkih ozljeda tjelesnom ili mentalnom ili psihičkom zdravlju”.

U kontekstu Rimskog statuta, poster i statue koje slave ratne zločince, separatizam koji proizlazi iz ćirilčnih oznaka, pored govora mržnje i negiranja genocida koji dolaze sa najviših nivoa političke uprave “Republike Srpske”, mogu se smatrati sistematičnim napadom protiv bošnjačkog stanovništva, napadom koji za cilj ima širenje straha i nesigurnosti što uzrokuje “patnju” i “povredu ... mentalnog zdravlja”. Nadalje, Rimski statut definira “protjerivanje” kao “namjerno ... lišavanje fundamentalnih prava”. U ovom slučaju, najmanje dva fundamentalna prava koja su zagarantirana

na ostalim članicama međunarodne zajednice da preventivno pomogne, a ako je potrebno, da efikasno reagira” (Ibid.). Značajno je da “odgovornost da se zašтите” (Odgovornost da se zašтите), sadrži odgovornost da se “spriječi prije krize” s akcentom na humanitarno djelovanje. (Ibid.) Evans naglašava da “Odgovornost da se zašтите” govori o efikasnom preventivnom djelovanju, u što je moguće ranijoj fazi “ (Odgovornost da se zašтите, str. 56). Evans pojašnjava da kada “prevencija propadne ... reakcija ne mora biti vojno djelovanje: može biti politički, diplomatski, ekonomski, pravni pritisak...” (Odgovornost da se zašтите, str. 57). Evans kaže da je doktrina “odgovornosti da se zašтите” izvorno formulisana kao odgovor na neuspjeh međunarodne zajednice da efikasno odgovori na genocide u Ruandi i Srebrenici (Odgovornost da se zašтите, str. 7). Stoga, čini se ispravnim uključiti doktrinu u zaštitu Bošnjaka i nesrba, koji su danas žrtve progona u “Republici Srpskoj”.

²⁸ Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda, Dio 2, Nadležnost, prihvatljivost i važeći zakoni, član 7(1)(h), 1.7.2002. godine, preuzeto 15.5.2012, <http://untreaty.un.org/cod/icc/statute/rome fra.htm>.

Dejtonskim mirovnim sporazumom su u opasnosti zbog gore navedenih djela protjerivanja. Prvo, iz člana 1. Aneksa 7. "sva izbjegla i raseljena lica imaju pravo na slobodan povratak u svoje domove".²⁹ Drugo, član 1. Aneksa 7 obuhvata ključnu izjavu da se strane potpisnice Dejtonskog mirovnog sporazuma slažu da će osigurati pravo na povratak, "...bez rizika od uznemiravanja, zastrašivanja, progona, ili diskriminacije, naročito na osnovu etničkog porijekla ...".³⁰ Zaista, očekivalo se od strana potpisnica, od samog početka do današnjeg dana, da osiguraju "poštivanje ljudskih prava i fundamentalnih sloboda svim osobama na svojoj teritoriji, te "stvaranje ... uslova koji su pogodni za povratak izbjeglih i raseljenih lica" poduzimajući mjere za "sprečavanje i brzo suzbijanje svake pismene ili usmene provokacije, u medijima ili na drugi način, etničkog ili vjerskog neprijateljstva ili mržnje".³¹

Stoga, smatram da psihološke povrede koje proizlaze iz ikonografije ultranacionalizma i separatizma sprečavaju Bošnjake da uživaju u pravu na povratak u svoje predratne domove, što predstavlja kršenje člana 1. Aneksa 7 Dejtonskog mirovnog sporazuma. Dok se "pravo na povratak", garantirano Aneksom 7 Dejtonskog mirovnog sporazuma, smatra posebnim odgovorom na ratne zločine počinjene u Bosni i Hercegovini 1992-1995, pravo povratka smatra se osnovnim pravom da se slobodno kreće unutar granica države, potvrđeno mnogim instrumentima međunarodnog ljudskog prava. Na primjer, Član 13. *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima* govori da "svako ima pravo na slobodu kretanja i boravišta unutar granica svake države".³² Nadalje, član 12. *Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima* navodi: "Svako ko se zakonito nalazi na teritoriju jedne države ima, na tom području, pravo na slobodu kretanja i slobodu izbora svoga boravišta."³³

I na kraju, član 5. *Međunarodne konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije* tvrdi da svako ima "pravo na slobodu kretanja i bora-

²⁹ Dejtonski mirovni sporazum, Aneks 7: Sporazum o izbjeglicama i raseljenim licima, preuzeto 15.5.2012, <http://www.state.gov/www/regions/eur/bosnia/dayann7.html>.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Univerzalna deklaracija o zaštiti ljudskih prava, preuzeto 15.5.2012 (<http://www.un.org/en/documents/udhr/index.shtml>).

³³ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, preuzeto 15.5.2012 (<http://www2.ohchr.org/english/law/ccpr.htm>).

višta unutar granica države”.³⁴ Ako osnovno pravo o slobodi kretanja i izboru mjesta boravka, izrečeno u ovim dokumentima, znači išta, onda barem mora podrazumijevati pravo povratka na mjesto prebivališta nakon protjerivanja koje je samo po sebi međunarodni zločin – također, pravo da dogovorenom kampanjom javnog zastrašivanja ne budu odvraceni od povratka. Dakle, ovdje opisane aktivnosti isključivanja predstavljaju teško kršenje osnovnih prava unutar značenja iz Rimskog statuta, dio 2, član 7(2)(g), te na taj način ispunjavaju ključni element međunarodnog zločina progona. S tim u vezi, osvrnuo bih se takođe na mjere koje sprečavaju Bošnjake da odaju počast ili se sjete žrtava zločina koje su pretrpjeli, te rekao da su one takođe diskriminatorne i nehumane.

Stoga, što se tiče odgovornosti međunarodne zajednice da zaštiti Bošnjake od psiholoških povreda i lišavanja fundamentalnih sloboda, trebamo analizirati u kojoj se mjeri mogu identificirati elementi političke kulture dehumaniziranog isključenja u “Republici Srpskoj”, a zatim krivično goniti kao “progon”, odnosno zločin protiv čovječnosti iz Rimskog statuta. Takvoj kulturi separatizma, uznemiravanja, poricanja genocida ne treba dozvoliti da djeluje nekažnjeno u demokratskom društvu zasnovanom na vladavini prava. Ako je Bosna postratno društvo koje sporo napreduje prema restorativnoj pravdi i ustavnim reformama, taj nedostatak napretka može se pripisati strukturnim greškama Dejtonskog mirovnog sporazuma, strukturnim greškama o obliku političkog entiteta zvanog “Republika Srpska”; entiteta u kojem je ukorijenjena politička kultura isključenja i progona. Ipak, nema potrebe da se čeka na unutrašnje mehanizme da stupe na scenu u Bosni, putem političkog ili zakonodavnog djelovanja, radi suočavanja s progonom u “Republici Srpskoj”. Umjesto toga, međunarodna diplomatska zajednica može se pozvati na Rimski statut, kao i na sam sporazum prema kojem Bosna djeluje kao suverena zemlja: Dejtonski mirovni sporazum.

Na kraju, naša istraživanja historije genocida naučila su nas da su lepeza ponižavajućih i uznemiravajućih simbola i izjava kakve postoje u “Republici Srpskoj” klasični predznaci fizičkog nasilja genocida koji slijedi. Međunarodna diplomatska zajednica mora početi identificirati i sprečavati govor mržnje i poricanje genocida u “Republici Srpskoj”.

³⁴ Međunarodne konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, preuzeto 15.5.2012 (<http://www2.ohchr.org/english/law/cerd.htm>).

РАНЈАВАНЈЕ I SMRT DJECE U SARAJEVU POD OPSADOM

Sažetak

U radu su prezentirani rezultati istraživanja provedenog 1993. godine u Sarajevu u opsadi na uzorku od 300 ranjene djece, starosne dobi 6 do 18 godina života, o zaštiti i načinu sklanjanja djece za vrijeme opšte opasnosti i granatiranja, okolnostima u kojima su djeca bila ranjena ili usmrćena, medicinskom tretmanu i posljedicama ranjavanja te reakcijama ranjene djece na doživljeni traumatični događaj.

Ključne riječi: djeca, sklanjanje, granatiranje, snajperska paljba, ranjavanje, pomoć.

Uvod

Sarajevska Gernika, slika života u okruženom gradu promatrana kroz statističke pokazatelje, objavljena povodom hiljadu dana opsade grada u dnevnom listu *Oslobođenje* (31.12.1994/1.1.1995), i danas, šesnaest godina po završetku rata u BiH, više je nego zastrašujuća: 10.056 ubijenih, od kojih 1.572 ubijene djece, brojka od 60.000 ranjenih građana Sarajeva sadrži 14.844 ranjena djeteta. Među gotovo 20.000 teško ranjenih nalazi se 3.367 djece, s tim da su od 1.681 doživotnog invalida njih 340 djeca. Širom svijeta izbjeglo je 35 hiljada djece iz Sarajeva, raseljeno 40 hiljada, a na liječenju izvan BiH bilo je 250 djece.

Grad je 161 dan bio bez vode, a apsolutno bez struje 240 dana. U potpunosti bez plina Sarajevo je bilo 67 dana. U svrhu preživljavanja UNHCR je građanima u 49 navrata dijelio humanitarnu pomoć, koja je u posljednjem krugu po osobi iznosila: 1 kg riže, 200 gr graha, 150 gr ulja i jedan mesni narezak od 340 gr. Za građane koji nisu dobijali hljeb dijeljena su po 2 kg brašna, uz napomenu da su svih hiljadu dana opsade stanovnici Sarajeva po osobi dobijali 1/3 hljeba, čija je ukupna težina iznosila 700 gr; i to samo u danima kada je bilo struje, plina, brašna, soli i germe.

Strateška opsada Sarajeva u kome je harala oskudica u svemu i svačemu, čija su djeca hranjena škrobnom kašicom, uz uljanicu, svijeću ili osvjetljenje malih sijalica koje su napajane strujom iz rijetkih automobilskih akumulatora, uistinu je bila ukidanje pojma modernog grada i uništavanje njegovih stanovnika. U takvom gradu vrijeme je stalo, a civilizacijski napredak prevladavanjem prvobitnih formi seoskog obitavanja vraćen je u duboku prošlost. Zbog malih količina vode u gradu njegovi stanovnici su s danas već zaboravljenim kanisterima odlazili na izvorišta/pojila, poput stoke. Taj posao, izuzetno naporan i opasan po život, dobrim dijelom obavljala su i djeca svih uzrasta. Drastični argumenti ovakvog stanja višestruki su masakri na mjestima gdje su građani čekali u redovima za vodu, posebno kod izvorišta "Pivara".

Prve ratne zime nestala je većina stabala koja su bila ne samo ukras nego i pluća grada. Karakteristični pokazatelji mijene godišnjih doba, znakovi ljeta i jeseni, povrće i voće bili su u tako oskudnim količinama prisutni na sarajevskim pijacama da se ni po njima nije razaznavalo trajanje prirodne sezone. Tako se izgubio most sa prirodnim protokom vremena, a ljudsko trajanje bilo je zgusnuto u oskudicu, glad, konstantno ugrožavanje života i njegovo poricanje.

Teški pritisak svakojakog zla nad gradom stvorio je unutrašnji otpor u ime preživljavanja njegovih stanovnika, posebno improvizacijom surogata koji danas predstavljaju muzej sačuvanih svjedočanstava o njegovoj tragediji. To su, naprimjer, sklepane priručne peći i pećice, majstorski na-pravljeni plinski gorionici, improvizovani recepti za različita jela koja su, većinom sastavljena od riže i graha, trebala podsjećati na jela od mesa. Svi oni bili su znaci borbe za život i opstanak.

U takvim uslovima djeca Sarajeva bila su drastično izložena različitim faktorima prisile koji nužno dovode do psihosocijalnih poremećaja s mogućim dugotrajnim posljedicama po njihovo mentalno zdravlje u različitim segmentima budućeg života i pogleda na svijet. Ona su u borbi za preživljavanjem, ali i iskonskoj potrebi za dječijim svijetom smišljala neobične vrste igara, npr. "školice", igre prepoznavanja različitih vrsta oružja. Akustički faktori ispaljenja iz različitih vrsta oružja, a posebno kretanja granata toliko su izoštrili njihove instinkte za očuvanjem života da su precizno, po zvuku, prepoznavala iz koje je vrste oružja ispaljen smrtonosni hitac, često nepogrešivo određujući pravac njegovog kretanja. Stoga je u gradu pod opsadom gotovo neprestano prisutna pucnjava, koja bi po intenzitetu

i učestalosti, ukoliko je prvi put čuje, zaplašila i najhrabriju osobu, rijetko remetila djecu u njihovoj igri i natjerala ih da sklonište potraže najčešće u ulazu najbliže zgrade. Izuzetak su bili slučajevi kad bi ocijenila da je neposredna opasnost na samim vratima mjesta odabranog za igru, o čemu najkonkretnije govori sljedeća rečenica ranjene djevojčice: "Najedanput čula sam *tupi* zvižduk granate i bila sam *svjesna* da će *pasti u blizini...*" (C.V., 14. god.)

Života u gradu pod opsadom u kome, posebno prve tri godine nijedan dan nije prošao bez izbezumljujućih granatiranja, koja su u pojedinim djelovima grada bez prestanka trajala danima, uz strašnu sarajevsku zimu s temperaturom često i 20 stepeni ispod nule, bez struje i vode, te lošu, jednoličnu ishranu, vjerujemo da se i danas sjeća tadašnja najmlađa populacija Sarajeva. U moru traumatičnih događanja, kao što su: separacija i izmještanje, bombardovanje i granatiranje, uništavanje zajednice i vlastitog doma, ozbiljne prijetnje i zlostavljanje psihološki važnih osoba za dijete, nasilna smrt jednog ili oba roditelja i prisustvo ubistvu bliskih osoba, život s roditeljima koji su zbog rata pod stresom, krajnje siromaštvo i glad, te lična ugroženost, posebno pogubne za dijete su posljedice preživljenog ranjavanja.

Ovdje u prvi plan ne stavljamo sam čin ranjavanja, iako on neminovno ostaje duboko, do kraja života, urezan u svijest djeteta, nego fizičke posljedice ranjavanja, odnosno invaliditet koji kod djeteta, a potom odrasle osobe predstavlja trajni, cijelog života vidljiv podsjetnik na preživjele strahote prijeteći da, uz prisutnu traumu, kod jednog broja njih dovede i do nekog oblika težih duševnih smetnji.

Rezultati istraživanja

Jedno od rijetkih istraživanja, provedeno u Sarajevu u opsadi tokom 1993. godine¹ na uzorku od 300 teže i lakše ranjene djece, podijeljene u

¹ M. Miković, *Psihosocijalni poremećaji djece izazvani ratom u BiH*, Studentska štamparija, Sarajevo, 1997, 90-100. Istraživanje je najvećim dijelom provedeno u pet osnovnih škola na području Opštine Novi Grad (O.Š.: *Mak Dizdar*; *Osman Nakaš*, *Meša Selimović*, *Fatima Gunić*, *Džemaludin Čaušević*), te Domu zdravlja Novi Grad Sarajevo, Dispanzer za školsku djecu i omladinu, putem anketnog upitnika, odnosno intervjua s ranjenom djecom (10,5-18,5 god) i njihovim roditeljima, posebno djece mlađe od 10,5 godina.

tri dobne skupine (6,5-10,5; - 10,6-14,5; - 14,6-18,5) s podjednakom spolnom zastupljenošću, 50 dječaka i 50 djevojčica, u svakoj skupini, koje je imalo za cilj utvrđivanja mjesta i načina sklanjanja djece za vrijeme zračne uzbune, opšte opasnosti i granatiranja, okolnosti u kojima su djeca ranjavana i usmrćivana, medicinskom tretmanu i posljedicama ranjavanja, rezultiralo je sljedećim tabelarno prezentiranim pokazateljima:

Tab. 1. Mjesto sklanjanja djece za vrijeme zračne uzbune, opšte opasnosti i granatiranja u odnosu na dobne skupine i spol

PITANJE	DOBNE SKUPINE I SPOLNA STRUKTURA									SVE UKUPNO
	6,5-10,5			10,6-14,5			14,6-18,5			
Za vrijeme trajanja zračne uzbune, opšte opasnosti i granatiranja dijete je bilo u:	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO	
Skloništu	7	5	12	4	6	10	3	2	5	27
Podrumu	2 7	2 9	56	2 2	2 4	46	1 8	2 0	38	140
Stubištu	6	5	11	1 1	8	19	1 2	1 6	28	58
Stanu/kući	1 0	1 1	21	1 3	1 2	25	1 7	1 2	29	75
UKUPNO	5 0	5 0	100	5 0	5 0	100	5 0	5 0	100	300

Navedeni podaci nedvosmisleno pokazuju da je najveći broj djece svih uzrasta za vrijeme zračne uzbune, opšte opasnosti i granatiranja potražio sklonište u podrumu kuće ili stana, s tim da se taj broj smanjuje povećanjem starosne dobi djece (56; 46; 38). Suprotno navedenom, broj djece koja su potražila sigurnost u stubištu (11; 19; 28) ili su ostala u stanu/kući (21; 25; 29) raste kako se starosna dob ispitanika pomjera. Najmanji broj djece sigurnost je potražio u skloništu (12; 10; 5), uz također uočljiv podatak da su i ovdje starija djeca rjeđe pribjegavala ovom obliku zaštite.

Dio istraživanja čini i ratna arhiva nevladine organizacije "Prva dječija ambasada" ("sastavi"/pisma ranjene djece), ali i različita medicinska dokumentacija, posebno otpusnice o završenom bolničkom liječenju, koje je, obraćajući se za ljekarsku pomoć u domu zdravlja, ali i humanitarnu pomoć NVO "Prva dječija ambasada", veliki broj ranjene djece prilagao kao sastavni dio neophodne dokumentacije.

Moguće objašnjenje ovakvog stanja vjerovatno treba tražiti u činjenici da je broj javnih, namjenski izgrađenih skloništa za slučaj opasnosti u Sarajevu bio nedovoljan, uz napomenu da ona u pojedinim dijelovima grada nisu ni postojala. S druge strane, u naseljima gdje su i bila izgrađena skloništa su još prije rata većinom bila pretvorena u skladišta za čuvanje robe različitih preduzeća, bez redovnog održavanja i adekvatne pripreme za potrebe sklanjanja ljudi u slučaju opasnosti. Istovremeno, manji broj skloništa koja su u Sarajevu pod opsadom mogla poslužiti za potrebe sklanjanja često su za najveći broj stanovnika bila toliko udaljena od mjesta stanovanja da je do njih u slučajevima opasnosti bilo teško i gotovo nemoguće bezbjedno doći.

Podrumi društvenih zgrada, ali i privatnih kuća koji su u ratu bili najčešća skloništa građana Sarajeva većinom su se nalazili u lošim i nehigijenskim uslovima, posebno zbog pucanja vodovodnih i kanizacionih cijevi. Ova pojava bila je već prve ratne zime nakon prvih hladnoća masovna, tako da su u Sarajevu bile veoma rijetke zgrade čiji podrumi nisu plivali u vodi i fekalijama. Potražiti sklonište u hladnoj vodi s obiljem fekalija također je predstavljalo opasnost po život. Stoga je veliki broj građana Sarajeva, odnosno djece, posebno starije dobi, za vrijeme najžešćih granatiranja ostajao u stanu ili se sklanjao u stubištu zgrade.

Navedeno stanje, označeno neorganizacijom i nesnalaznjem u ratnim zbivanjima i vanrednim uslovima života, bez posebnog angažovanja postojećih struktura vlasti u ovom segmentu održavanja i funkcionisanja zaštite stanovništva, danas se može nazvati propustima bez kojih bi ukupan broj stradalih građana, odnosno djece, vjerovatno bio znatno manji. U prilog ovoj konstataciji govori i iskustvo stečeno tokom Vijetnamskog rata, gdje je i "predškolska ustanova za djecu, od tri do šest godina, pokazala izvanrednu i veoma neobičnu pripremljenost protiv ratnih dejstava. Šest do deset puta na dan, zahvaljujući preciznim uputama dobijenim od učiteljice, djeca su išla u skloništa i vraćala se u školu da se igraju kad je uzbuna prošla. Sve u najvećoj tišini. Djeca su nosila šešire od rižine slame da bi zaštitila glavu od krhotina, a na leđima torbice prve pomoći. Bila su savršeno obučena za previjanje rana... I pored užasnog intenziteta bombardovanja zahvaljujući držanju stanovništva i svih sjevernovijetnamskih vaspitačica, gubici ljudskih života bili su minimalni."²

² A. Minkowski, et all... *Le stress et ses conséquences psychiques chez les enfants exposés à la guerre et aux catastrophes naturelles, Observations préliminaires*, Devenir, vol. 5, 1993, 55.

Tab. 2. Mjesto boravka djece za vrijeme prividnog mira u odnosu na dobne skupine i spol ispitanika

PITANJE	DOBNE SKUPINE I SPOLNA STRUKTURA									SVE UKUPNO
	6,5-10,5			10,6-14,5			14,6-18,5			
	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO	
Za vrijeme prividnog mira dijete je boravilo u:										
Kući	28	26	54	21	24	45	17	21	38	137
Dvorištu	13	11	24	15	8	23	29	22	51	98
Stubištu	9	13	22	14	18	32	4	7	11	65
UKUPNO	50	50	100	50	50	100	50	50	100	300

Tab. 3. Vrsta oružja kojim su djeca ranjavana/ubijana i mjesto ranjavanja u odnosu na dobne skupine i spol ispitanika

Vrsta oružja i mjesto ranjavanja djeteta:	DOBNE SKUPINE I SPOLNA STRUKTURA									SVE UKUPNO
	6,5-10,5			10,6-14,5			14,6-18,5			
	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO	
1. Granata:										
U kući	6	3	9	13	5	18	3	5	8	35
Napolju	29	40	69	30	39	69	32	36	68	206
Skloništu	2	1	3	-	1	1	-	-	-	4
Ukupno	37	44	81	43	45	88	35	41	76	245
2. Snajper:										
U kući	1	-	1	1	1	2	4	4	8	11
Napolju	12	6	18	6	4	10	11	5	16	44
Skloništu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ukupno	13	6	19	7	5	12	15	9	24	55
SVE UKUPNO	50	50	100	50	50	100	50	50	100	300

Uporednom analizom podataka prezentiranih u tabelama broj 2 i 3 može se zaključiti da oni na barem prvi pogled djeluju donekle začuđujuće. Ovo posebno zbog pokazatelja da je najveći broj ispitanika, u sve tri dobne skupine, ukupno gotovo 2/3 djece, za vrijeme prividnog mira najčešće boravio u kući (54; 45; 38), odnosno stubištu (22; 32; 11), a da je također najveći broj djece ranjen napolju i to granatom ili snajperom. Objašnjenje za navedeno, uz podatak da je ukupno 1/3 djece, iz svih dobničkih skupina, među kojima je najveći broj onih starijih od 14,5 godina (24; 23; 51), za vrijeme prividnog mira bila napolju, najčešće u dvorištu, najbolje daju sama djeca u svojim "sastavima", opisujući trenutke ranjavanja:

C.P., 12 godina: "Dan je počeo čudno mirnim jutrom. Mir kao nekad razlijevao se Sarajevom. Narod je izašao na ulice i sve što je podsjećalo na rat bile su ruševine. Svako je bio u potrazi za hranom ili vodom. Tog jutra odlučih izaći napolje..."

A.P., 14 godina: "Dan pravi ljetni. Sunce mami napolje, ali kako izaći kad one nemani s brda samo vrebaju na žrtvu. Ali ne mogu da odolim, i s onim uobičajenim uvjerenjem 'ma, neće baš mene' izlazim napolje. Sjedam na zid da uhvatim koju sunčevu zraku. Tako omamljena suncem i ne sanjam šta će se dogoditi za samo par trenutaka, a onda prasak..."

P.A., 13 godina: "Ja živim u podrumu od početka rata s mlađom sestrom i bratom od godinu dana. Dana 13.12.1992. mama me je poslala da donesem makarone za ručak. Tog dana se nije pucalo. Kad sam stala na stepenice, iznenada pale su tri granate..."

H.A., 10 godina: "Taj dan nebo je bilo čisto, plavo, ali ja to nisam vidio, jer sam dan proveo u mračnom neosvijetljenom podrumu... Dan se bližio kraju. Zavladao je tišina i ja sam zamolio roditelje da samo malo izađem iz podruma. Stao sam na stepenice i gledao razrušene kuće i polupana stakla, odjednom nešto je sijevnulo..."

Citirana svjedočanstva, preuzeta iz "sastava" ranjene djece, kao zajedničko obilježje sadrže navode da se "tog dana nije pucalo", da je "zavladao tišina", da je "dan počeo mirnim jutrom", da je "nebo bilo čisto, plavo", odnosno da je sve izgledalo kao stvoreno da se iz skrovišta izađe malo napolje, bez posebnog straha od neposredne opasnosti po život koja je u stvarnosti bila prisutna u svakom trenutku i na svakom mjestu, o čemu uvjerljivo govore i podaci prezentirani u tab. br. 3. Njihova analiza, pored pokazatelja da je više od 80 % djece, ili 250 od ukupno 300 ispitanika, ranjeno napolju, od kojih tokom granatiranja 206 i snajperskim hicem 44 djece, te pokazatelja da je 46 djece ranjeno u kući i 4 u skloništu, od čega 39 tokom granatiranja, a 11 ciljanim snajperskim hicem, što ukupno iznosi oko 17 % ispitanika, upućuje na zaključak da je opsada Sarajeva, označena svakodnevnim granatiranjem i snajperskom paljbom, bila planski usmjerena ne samo na uništavanje grada nego i na ciljano ubijanje njegovog civilnog stanovništva, djece posebno.

Tab. 4. Ranjeni i poginuli najbliži članovi porodice djeteta u odnosu na dobne skupine i spol ispitanika

PITANJE	DOBNE SKUPINE I SPOLNA STRUKTURA									SVE UKUPNO
	6,5-10,5			10,6-14,5			14,6-18,5			
	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO	
1. Osim djeteta, ranjeni su i sljedeći članovi porodice:										
Otac	10	6	16	6	4	10	8	7	15	41
Majka	8	4	12	3	4	7	3	4	7	26
Oba roditelja	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Brat	8	2	10	4	1	5	7	3	10	25
Sestra	-	1	1	3	5	8	2	1	3	12
2. Poginuli su:										
Otac	5	1	6	3	2	5	3	2	5	16
Majka	-	2	2	1	-	1	-	3	3	6
Oba roditelja	1	-	1	-	1	1	1	1	2	4
Brat	-	1	1	1	-	1	3	2	5	7
Sestra	1	-	1	-	2	2	-	-	-	3

Iz navedenih podataka vidljivo je da su kod oko 47 % ispitanika evidentirani slučajevi ranjavanja i pogibije drugih, najbližih članova njihovih porodica, među kojima je najčešće prisutno ranjavanje i pogibija oca, u 19 % slučajeva u odnosu na ukupan broj od 300 ispitanika. Ovaj podatak, i pod pretpostavkom da su svi poginuli i ranjeni očevi bili pripadnici vojnih jedinica, također upućuje na zaključak da su u Sarajevu pod opsadom najveće žrtve bili žene i djeca, odnosno civilno stanovništvo. Navedeno potvrđuju i sljedeća svjedočanstva, preuzeta iz "sastava"/pisama ranjene djece:

M.E., 10 godina: "Vidjela sam svoju sestru svu u krvi, ležala je na betonu, a mama na stepenicama nema stopala. Sestra mi je ranjena u glavu, došla su kola, stavili su nas u njih i odveli u Vojnu bolnicu. Sestru su odveli u bolnicu Koševo, gdje je umrla nakon pet dana, na bratov rođendan."

J.D., 12 godina: "Tata još uvijek čuva 'Oslobođenje' od 31.8.1992. godine, gdje se na prvoj strani među osam poginulih od granate, u redu za hljeb, na Alipašinom Polju nalazi i moje ime."

H.M., 10 godina: “Za mamu nisam ništa znala. Mene su operisali i izvadili gelere iz jetre i obje noge. Tata i sestra su mi ispričali da je mama zadobila teške povrede na prsima i na stomaku, da je dobila šok i da nije mogla preživjeti.”

C.V., 14 godina: “Nešto kasnije u priči s doktorima, koji su za svaku riječ najljepše hvale, saznala sam da je ona mala beba mrtva kao i njena majka. Tog prokletog 19. oktobra na mjestu gdje sam ja ranjena život je izgubilo deset ljudi a ranjeno je devetnaest.”

Tab. 5. Grupna ranjavanja i pogibije

PITANJE	DOBNE SKUPINE I SPOLNA STRUKTURA									SVE UKUPNO
	6,5-10,5			10,6-14,5			14,6-18,5			
	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO	
Tokom ranjavanja djeteta zajedno s njim ranjeno je:										
Više osoba	23	21	44	37	22	59	29	17	46	149
Bilo je mrtvih	15	8	23	17	10	27	11	7	18	68

Podaci prezentirani u tabeli govore da je od ukupno 300 ispitanika njih 149 ranjeno istovremeno s više drugih osoba, odnosno da je istovremeno s ranjavanjem ispitanika usmrćeno 68 djece i odraslih građana Sarajeva. Navedeni pokazatelji također još jednom potvrđuju raniji zaključak da su svakodnevna granatiranja Sarajeva, označena grupnim masakrima većinom djece, žena i starijih osoba, imala za cilj ubijanje njegovog civilnog stanovništva i uništavanje grada. O stravičnim trenucima ranjavanja i smrti, posebno vršnjaka ispitivana populacija preživjele djece u svojim pismima svjedoči sljedeće:

H.A., 13 godina: “Odjednom se čuo jak zvuk granate, digla se prašina, ništa se nije moglo vidjeti, čula sam jauke mojih prijatelja i mog brata, dotrčale su komšije, roditelji mojih prijatelja i moj tata. Vidjela sam svoju drugaricu kako leži mrtva. Dotrčao je i njezin otac, počeo je da plače. Bilo mi je žao. Mog brata su zamotali u deku...”

Posebno potresan je način na koji većina djece opisujući trenutak vlastitog ranjavanja govori o povredama, ranjavanju i ubijanju drugih, naročito

vršnjaka koji su tog trenutka bili zajedno s njima. Čini se da je šok vizuelnog doživljaja, odnosno onoga što se događalo drugima, makar u prvim trenucima ranjavanja, nadjačao fizičku bol i strah za lični život, ranjena djeca kao da zaboravljaju da su i sama bila povrijeđena, o čemu govori sljedeće:

A.H., 14 godina: “Pokušao sam da se dignem, ali nisam mogao. Pored mene je ležala Nives kao da spava, iz glave joj je isticala krv. Mislio sam da sanjam, ali je to bila istina. Osjetio sam da mi neko pomaže da se dignem. Bio je to moj tata. Zamotao me je u deku i nosio niza stepenice. Bacio sam pogled gdje je ležala djevojčica koja još nije krenula u školu. Pored nje je bio njen otac koji je govorio: ‘Sad si sa mnom ručala, probudi se, Nives!’ Moja drugarica je bila mrtva.”

C.V., 14 godina: “Nisam uspjela leći, skloniti se, bilo šta uraditi. Vidjela sam malo dalje ženu s djetetom kako pada. Beba je vrištala.”

Bogatstvo pokazivanja nesebičnosti kad se u trenucima ranjavanja i opasnosti za vlastiti život profilira u svijesti i pamćenju briga za druge pogođene, umrle i preživjele, uz potiskivanje vlastite ugroženosti, govori o naročitom altruizmu ranjene djece i gotovo nikakvom prisustvu egoizma u još uvijek nerazvijenom pogledu na svijet tadašnje najmlađe populacije Sarajeva.

Tab. 6. Pružanje prve pomoći ranjenoj djeci u odnosu na stručnost i vremensku distancu

PITANJE	DOBNE SKUPINE I SPOLNA STRUKTURA									SVE UKUPNO
	6,5-10,5			10,6-14,5			14,6-18,5			
	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO	
1. Prvu pomoć djetetu pružio je: Stručnjak	47	49	96	46	48	94	49	49	98	288
Nestručna osoba	3	1	4	4	2	6	1	1	2	12
2. Djetetu je prva pomoć pružena u roku od:										
30 minuta	41	47	88	48	49	97	46	44	90	275
1 sata	8	3	11	2	1	3	3	6	9	23
Duže od 1 sata	1	-	1	-	-	-	1	-	1	2

Podaci u tabeli govore da je od ukupnog broja 300 ispitanika u 96 % slučajeva ranjenoj djeci prvu pomoć pružila stručna osoba. Također,

u preko 90 % slučajeva prva pomoć ranjenoj djeci pružena je u toku prvih 30 minuta nakon ranjavanja. Danas, više od 16 godina po završetku rata u BiH, samo stanovnici Sarajeva koji su sve četiri godine života proveli u gradu pod opsadom znaju kolikoj se količini opasnosti izlagala osoba koja je ranjeno dijete, naprimjer iz naselja Ali-pašino Polje, kroz stalno prisutnu paljbu snajpera, o nestašici benzina i auta da ne govorimo, trebala dovesti do prve zdravstvene ustanove kako bi dobilo odgovarajuću medicinsku pomoć. Stoga, prezentirani podaci na naročit način govore ne samo o odgovornosti i brizi odraslih, posebno roditelja da se svakom ranjenom djetetu pruži što prije odgovarajuća medicinska pomoć, nego i o angažmanu zdravstvenih radnika kod kojih su profesionalna etika i humanost poziva u prvi plan stavljali obavezu što hitnije intervencije i pružanja pomoći najmlađim pacijentima.

Tab. 7. Mjesto i vremensko trajanje liječenja, te posljedice ranjavanja kod djece u odnosu na dobne skupine i spol ispitanika

PITANJE	DOBNE SKUPINE I SPOLNA STRUKTURA									SVE UKUPNO
	6,5-10,5			10,6-14,5			14,6-18,5			
	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO	M	Ž	UKUPNO	
1. Dijete je liječeno ambulantno	12	7	19	8	5	13	12	11	23	55
2. Dijete je liječeno u bolnici, gdje je provelo: Do 1 mjesec	30	29	59	27	31	58	26	25	51	168
1 – 2 mjeseca	5	10	15	12	12	24	8	8	16	55
Više od 2 mjeseca	3	4	7	3	2	5	4	6	10	22
3. Posljedice ranjavanja su: Trajne	27	17	44	29	22	51	27	24	51	146
Nema posljedica	23	33	56	21	28	49	23	26	49	154

Prezentirani podaci s jedne strane predstavljaju dodatno objašnjenje o neophodnosti hitnog intervenisanja i pružanja pomoći ranjenoj djeci, kako je to prikazano u tab. br. 6. S druge strane, prezentirani podaci posebno govore o težini povreda ranjene djece, o organizovanosti zdravstvene zaštite i požrtvovanosti zdravstvenog osoblja u njihovom liječenju.

O težini povreda ranjene djece najkonkretnije govori podatak da je nešto više od 1/6, ili 55 ispitanika liječeno ambulantno, odnosno da je većina djece, ukupno 245, bila zadržana na bolničkom liječenju. Zbog uslova smještaja (hladnoće, nedovoljno hrane, vode, posteljine i sl.), te

stalnog priliva novih pacijenata i prenatrpanosti djeca su na bolničkom liječenju ostajala najkraći mogući period, dok su u životnoj opasnosti. Samo najteži slučajevi, odnosno najteže ranjena djeca, ostajala su duže od jednog, dva ili više mjeseci, a njih je bilo više od jedne četvrtine ili 77 djece, od kojih je 22 djece u bolnici provelo više od dva mjeseca.

Iskustva ranjene djece o periodu provedenom u bolnici, izražena riječima beskrajne zahvalnosti zdravstvenim radnicima, našla su također mjesto u njihovim pismima:

H.A., 9 godina: "Došao je doktor, kasnije su mi rekli da se zove Šimunović, i brižno me pitao kako sam. 'Hoću kući!', rekao sam tiho. Bojao sam se da će se doktor naljutiti, ali nije. Blago se nasmijao i rekao: 'Uskoro'"

J.D., 13 godina: "Nisam uopšte bio svjestan da sam devet sati bio bez svijesti i da sam samo ogromnom zaslugom ljekara i medicinskog osoblja Vojne bolnice vraćen u život".

K.K., 14 godina: "Odvezli su me na 'traumu', gdje me je ljekar brzo prihvatio i sa mnom u salu. Operisali su me i stavili u gips. Kad su me vukli uz hodnik na drugim kolicima, ugledao sam svoju mamu. Viknuo sam: 'Mama, zar i ti!', a ona je zvala mene. U očima ljekara vidio sam suze dok je sestra koja me je vozila počela plakati."

O težini povreda ranjene djece govore podaci prema kojima je broj djece s trajnim posljedicama (146) i onih kod kojih nije bilo posljedica ranjavanja (154) gotovo identičan. Ovdje posebno treba naglasiti da intenzitet bola, preživljenog straha, traume i patnje kod svakog pojedinačnog djeteta nije moguće ničim izmjeriti ili iskazati riječima, o čemu govori i sljedeće svjedočenje:

M.G., 13 godina: "U toku vizite doktor mi je saopštio strašnu istinu, da više nemam meni najdražeg dijela tijela. Bila mi je amputirana dojka. Grozno sam se osjećala. Htjela sam da plačem, ali doktor me je utješio da ću izvršiti plastičnu operaciju i da treba da sam srećna što sam živa. U bolnici sam ostala 45 mukotrpnih dana..."

Trajne posljedice ranjavanja, označene određenim stepenom invaliditeta djeteta, iako "patnja pojedinca uvijek treba biti posmatrana iz ugla politrumatizacije"³, predstavljaju najteži oblik stradanja s nepred-

³ Grappe, M. (1995): *Enfants traumatisés de guerre aspects cliniques selon l'âge et le degré de gravité*, Rezaković, Dž. (ur): *Psihosocijalni aspekti rata u RBiH*, ANUBiH, Sarajevo, 220.

vidivim negativnim djelovanjem na rast i razvoj, odnosno psihosocijalno funkcionisanje buduće odrasle osobe.

Zaključci

Rezultati provedenog istraživanja, čiji je cilj bio posebno utvrditi uslove i mogućnosti zaštite, odnosno sklanjanja djece za vrijeme opšte opasnosti i granatiranja, okolnosti u kojim su djeca bila ranjavana i ubijana, način pružanja prve pomoći i medicinski tretman, te posljedice i reakcije djece na trenutke ranjavanja za vrijeme četverogodišnje opsade Sarajeva (1992-1995), u najkraćem, omogućili su kristalizaciju sljedećih zaključaka:

U borbi za preživljavanjem akustički faktori ispaljenja iz različitih vrsta oružja i kretanja smrtonosnih hitaca, posebno granata, toliko su izoštrili instinkte za očuvanjem života djece u Sarajevu pod opsadom da je većina njih po zvuku prepoznavala iz koje je vrste oružja ispaljen smrtonosni hitac, često nepogrešivo određujući i pravac njegovog kretanja. Ovo je vjerovatno imalo utjecaja na blagovremeno sklanjanje, odnosno, smanjenje broja ranjene i poginule djece.

Nepostojanje dovoljnog broja namjenski izgrađenih skloništa, upotrebljivih za sklanjanje i zaštitu građana u vrijeme ratnih dejstava, odnosno opsade grada, kao i nedovoljna obučenosť civilnog stanovništva u dijelu disciplinovanog ponašanja s ciljem zaštite, posebno za vrijeme granatiranja, vjerovatno su doprinijeli povećanju ukupnog broja žrtava u populaciji ranjene i usmrćene djece. S druge strane, mjesto ranjavanja i smrti djece, u bilo kojoj dobi dana i noći, npr. ulica, redovi za hljeb i vodu, sklonište, škola, kuća, dvorište, noću za vrijeme sna, ili danju za vrijeme igre, branja voća, sankanja itd., nedvosmisleno govori da u gradu pod opsadom nije postojao nijedan kutak gdje bi djeca bila sigurna od stalno prisutne i neposredne opasnosti po život.

Pokazatelji o iznenadnom i sporadičnom granatiranju poslije višesatne i neprekidne paljbe, u vrijeme prividnog mira, posebno na mjestima grupnog okupljanja, npr. sankanje, dječije igre ili neki drugi oblik dječijih aktivnosti, kao i pokazatelji o ciljanoj paljbi snajpera, usmjereno je isključivo na djecu, uz uništavanje i rušenje grada, govore o ciljanom ubijanju djece i civilnog stanovništva.

Neuobičajene reminiscencije na trenutke ranjavanja, označene fenomenom brige za druge, odnosno pitanje šta je s onima koji su istovremeno s njima bili također ranjeni ili ubijeni, uz potiskivanje vlastite ugroženosti, govore o naročitom altruizmu djece Sarajeva koja su preživjela ranjavanje.

Pokazatelji o vremenskoj distanci između ranjavanja i pružanja prve pomoći ranjenoj djeci govore ne samo o požrtvovanosti i predanosti profesionalaca u zdravstvu nego i o odnosu i pokazanoj brizi građana Sarajeva, posebno roditelja prema djeci. Ovo tim prije što je u ratnim okolnostima dovesti ranjeno dijete u najbližu zdravstvenu ustanovu predstavljalo gotovo izvjestan rizik da će i osoba u njegovoj pratnji postati žrtva granatiranja ili snajperskog hica.

LITERATURA

1. Grappe, M., *Enfants traumatisés de guerre aspects cliniques selon l'âge et le degré de gravité*, Rezaković, Dž. (ur): *Psihosocijalni aspekti rata u RBiH*, ANUBiH, Sarajevo, 1995, 211-222.
2. M. Miković, *Psihosocijalni poremećaji djece izazvani ratom u BiH*, Studentska štamparija, Sarajevo, 1997.
3. Minkowski, et al... *Le stress et ses conséquences psychiques chez les enfants exposés à la guerre et aux catastrophes naturelles*, *Observations préliminaires*, Devenir, vol. 5, 1993, 55-73.
4. *Oslobođenje*, Sarajevo, 31.12.1994./1.01.1995.

TERORIZIRANJE SARAJEVA 1992-1995. GODINE

Nakon međunarodnog priznanja BiH kao suverene i međunarodno priznate države 6. i 7. aprila 1992. de jure i de fakto beogradski režim, na čelu sa Slobodanom Miloševićem, otpočinje s agresijom, odnosno državnim terorizmom na BiH, s napomenom da je politički terorizam prema Bosni i Hercegovini počeo još mnogo ranije, a traje i dan-danas. Snage beogradskog režima činile su JNA (Vojska SRJ), mnogobrojne dobrovoljačke jedinice s paravojnim, petokolonaškim odnosno kolaboracionističkim snagama Vojske RS-a u BiH. Sarajevsko-romanijski korpus (SRK) Vojske RS-a nakon neuspjelog pokoravanja grada na samom početku pojačava opsadni obruč oko grada i počinje s dugotrajnim teroriziranjem grada radi ostvarenja konačnog cilja njegovog porobljavanja i namjere izvršenja genocida.

Međunarodni sud za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1995. u jednoj od presuda vezano za Sarajevo konstatuje da je Pretresno vijeće suda zaista usvojilo stav da su stanovnici Sarajeva muškarci, žene, djeca i starci bili podvrgnuti teroru i da se radilo o nepodnošljivom okruženju u kojem je, u najmanju ruku, stotine muškaraca, žena, djece i staraca ubijeno, a hiljade ranjeno i u općem smislu podvrgnuto teroru.¹

Naime, u političkom smislu pod terorom² se podrazumijeva akcija nasilja koja se poduzima u političke svrhe radi zastrašivanja i bespoštednog slamanja otpora onoga prema kome se vrši. Nastala je od francuske riječi (terreur) što u prevodu znači sijanje straha.

¹ ICTY, Međunarodni sud za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991, Haag, Predmet br. IT-98-29-A, 30. novembar 2006, član 449.

² Naučna grupa, *Politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1975, 1079.

R. Tanović, *O terorizmu s krivičnogopravnog i drugih aspekata*, Grafika, Zagreb, 1977, 3.

Naučna grupa, *Mala politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1966, 1233.

Sanskrtski glagol (tras) može se smatrati najstarijim korijenom riječi teror, što je značilo drhtati, također se nalazi i u grčkoj riječi (trept), perzijskoj (tersidan), latinskoj (ters) ili (tres), itd. Zapravo svi ti glagoli su označavali tjelesnu reakciju čovjeka koja je izražena glagolom (drhtati).³

Iako nasilje postoji od najranije historije, sami termini (teror) i (terorizam) javljaju se prvi put u vrijeme velike Francuske revolucije, u periodu poslije ustanka Pariske komune 31. maja 1793, kada su u ustanku protiv žirondinaca ovim terminom nazvani pojedini postupci i ponašanje jakobinaca koji su došli na vlast.⁴ U skladu s ovim kasnije se javljaju u periodu Oktobarske revolucije u Rusiji crveni i bijeli teror, kao i mnogobrojni drugi, tako da danas imamo jako puno vrsta terora, terorizama i teroriziranja, a u suštini svi ovi pojmovi manje ili više označavaju ili znače jedno te isto.

Teror kao osnov svih vrsta terorizama, teroriziranja, u najširem smislu te riječi, najviše se primjenjivao u uslovima fašističkih režima, pri čemu su u sprovođenju mjera nasilja, raznih pritisaka i represalija korištena najmodernija sredstva za uništavanje i deformaciju ljudi, isto ili slično onome što je rađeno građanima Sarajeva četverogodišnjim teroriziranjem.

Terorizam⁵ kao riječ (pojam) nastala je od latinske riječi terror, što označava strah, na koju je dodat sufiks -izam, nastao od latinskog sufiksa grčkog porijekla -izmus. Po mnogim naučnim shvatanjima riječ terorizam označava sistem terora (straha i užasa), izazivanje straha i trepeta, užasa, jeze, primjene nasilja sve do fizičkog uništenja neprijatelja.

Prvi oblici terorizma pojavili su se u zemljama zapadne Evrope (Italiji, Španiji, itd.) u obliku "Propaganda of deeds" 1876. godine. Postoji jako puno definicija terorizma, a u ovom radu istaknut ćemo dvije:

1. "Terorizam je doktrina i metod borbe za određene ciljeve sistematskom upotrebom nasilja."⁶

2. "Terorizam je sistematsko i organizirano nasilje nad pasivnim subjektom, koji kod pasivnog subjekta stvara osjećanje nesigurnosti i

³ R. Tanović, *O terorizmu s krivičnog i drugih aspekata*, 3.

⁴ Isto, 38.

Grupa autora, "Responses to terrorism" or : Is there a Route from the "Huntdown" in Afghanistan to Sustainable Globalization., SVKH, Budapest, 2002, 13.

⁵ Naučna grupa, *Politička enciklopedija*, 1079.

R. Tanović, *O terorizmu s krivičnog i drugih aspekata*, 3.

⁶ Naučna grupa, *Politička enciklopedija*, 1079.

proizvodi stanje straha sa ciljem da se pasivni subjekt zadrži u političkoj pokornosti ili da se kod pasivnog subjekta izazove nepovjerenje u postojeći društveni poredak kako bi mu se nametnula politička vlast terorista, kao i nasilje kojim se vrši utjecaj na političku vlast radi iznuđivanja određenih političkih ustupaka.⁷⁷

Upravo taj pasivni subjekt bilo je stanovništvo grada Sarajeva nad kojim je vršena organizovana priprema nasilja. Ono je stavljeno u takvu situaciju da se nad njim može vršiti dugotrajno teroriziranje, radi proizvođenja straha, pokornosti i nepovjerenja u postojeći društveni poredak, koji je trebao rezultirati masovnim pritiskom civilnog stanovništva na tadašnje političko i vojno rukovodstvo Republike BiH u Sarajevu radi činjenja ustupka i prihvatanja nametnute volje i političkih ciljeva terorista.

Uzrok gotovo svakog rata, invazije, agresije i svih vrsta terorizama u svijetu je loša i nepravedna politika, kao što je bila loša i nepravedna politika istočnog i zapadnog susjeda BiH, a koje je podržavala, tolerisala i sama međunarodna zajednica (MZ) ili veći dio nje, a koja se također jedino ispravno može okarakterisati kao loša i nepravedna zbog toga što su učinili ili tolerisali da se učini u historiji nezabilježeno četverogodišnje teroriziranje Sarajeva i njegovog stanovništva.

Sam pojam terorizam je organizovano i sistemsko sprovođenje terora, međutim, njegovo značenje je svakako daleko šire, kompleksnije i sveobuhvatnije. Pojam terora i sve ono kroz šta se u praksi reflektuje datira otkako postoji čovjek, međutim, terorizam i teroriziranje kao opća društvena pojava svakako je pojava novijeg doba. Do nastanka terorizma teror se izvodio nad masovnim pojedincima, grupama i eventualno nešto širim razmjerama. Izvodio se prvo primitivnim a zatim i modernim najokrutnijim metodama, s uskim, lokalnim i relativno ograničenim ciljevima.

Razvojem svijeta prestaje masovni teror nad pojedincima i grupama, te se sve više sprovodi nad biranim pojedincima i grupama, s tendencijom terora i terorizma nad narodima, državama do terora nad grupama zemalja i cijelom zemljom planetom. Terorizam (-izam) znači: vršenje terora, vladanje zastrašivanjem, tiranija, upotreba najokrutnijih sredstava, progona, ugnjetavanja, ubijanja, itd. Danas se taj teror izvodi savremenijim metodama u konačnom opet krajnje okrutno, ali sa puno širim, sveobuhvatnijim ciljevima, do kontinentalnih i planetarnih ciljeva.

⁷⁷ R. Tanović, *O terorizmu s krivičnog i dr. aspekata*, 52.

Teroriziranje ustvari predstavlja duži vremenski period ili dugotrajno sprovođenje terora i raznih vrsta terorizama nad ciljnim objektom s upotrebom i primjenom raznovrsnih mjera i metoda umnog i fizičkog nasilja, radi umne i psihičke deformacije i fizičkog uništenja ciljnog objekta odnosno ljudi. Isto ili slično onome što je rađeno građanima Sarajeva četverogodišnjim teroriziranjem.

Od nastanka države pa sve do danas ono što se podrazumijeva pod pojmom državnog terora i terorizma neprekidno je prisutno u mnogobrojnim državama u svijetu, a kojoj mjeri, zavisi od društvenog uređenja zemlje. Međutim, tu svakako treba razlikovati državne terorizme u zemljama s diktatorskim, fašističkim, rasističkim i autokratskim režimima od državnih terorizama u državama zasnovanim na demokratskim načelima i principima. U prvoj grupi zemalja terorizam se pojavljuje u najgrubljem mogućem obliku, dok u zemljama druge grupe državni terorizam se pojavljuje u nešto blažoj formi, posebno sa stanovišta objašnjavanja metoda i cilja izvršenja nekog državnog terorizma. Ovdje se najčešće podrazumijeva terorizam nad stanovništvom zemlje kojoj pripadaju i oni koji sprovode terorizam.

Međutim, pored unutrašnjih sukoba dolazi i do međudržavnih sukoba i konflikata, pri čemu se, gotovo u svim slučajevima, napadač, odnosno agresor, služi državnim terorizmom da bi protivnika doveo u stanje pokornosti i zadržao, odnosno sačuvao svoje određene interese u toj zemlji koja mu je u tom trenutku protivnik. Prema tome, državni terorizam se može vršiti nad vlastitim stanovništvom (ugnjetačka, nenarodna, diktatorska i eksploatorska vlast), kao i nad stanovništvom strane zemlje, kao što su kolonijalizam, međunarodni sukobi, invazije, okupacije, agresije i dr.⁸

Naime, činjenice govore da je na Bosnu i Hercegovinu u aprilu 1992. izvršena klasična agresija⁹ od strane beogradskog režima, na čelu sa Slobodanom Miloševićem, u početku Jugoslavenskom narodnom armijom (JNA), kasnije Vojskom Savezne republike Jugoslavije (SRJ), potpomognutom domaćim kolaboracionistima Srpske demokratske stranke (SDS) BiH i njenim snagama (Vojskom RS-a), a zatim i sa zapada od strane zagrebačkog režima, na čelu s Franjom Tuđmanom, i Vojskom Republike Hrvatske (RH), potpomognute domaćim kolaboracionistima Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) BiH i njenim Hrvatskim vijećem obrane

⁸ R. Tanović, *O terorizmu s krivičnopravnog i dr. aspekata*, Grafika, Zagreb, 1977, 50.

⁹ Vijeće sigurnosti (VS) – UN-a, Rezolucija br. 752 od 18. maja 1992.

(HVO) BiH, u početku, tokom 1992, prikrivenom, a početkom 1993. otvorenom agresijom. To je bio međunarodni sukob, što je potvrđeno i prvom presudom Haškog tribunala za bivšu Jugoslaviju Dušku Tadiću iz Prijedora 2000. godine.

Vijeće sigurnosti UN-a Rezolucijom br. 752 od 18. maja 1992. utvrđuje čin agresije na Republiku BiH, da bi četiri dana kasnije, 22. maja 1992, BiH postala punopravna članica OUN-a. Nakon toga, Bosna i Hercegovina 20. juna 1992. proglašava ratno stanje, što dovoljno govori da je BiH bila međunarodno priznata država, da je bila u stanju rata i da se branila od agresora i državnog terora tada s istoka. Međutim, pred svaku agresiju, pa i ovu posljednju agresiju na BiH postavlja se cilj koji najčešće ima zadatak da u najkraćem mogućem vremenu zauzme određenu teritoriju dijela države ili cijelu državu, da svrgne njeno političko i vojno rukovodstvo, čime dio teritorije ili državu proglašava svojom teritorijom, odnosno svojom sastavnom jedinicom.

Naravno, istočni agresor je planirao okupirati BiH za svega nekoliko sedmica. Nakon tog neuspjeha služi se lukavstvom i to isto pokušava kasnije zajedno sa zapadnim agresorom i domaćim kolaboracionistima, u sadejstvu dva državna terora terorizma protiv BiH. Agresor je u prvim mjesecima agresije okupirao najveće dijelove teritorije BiH, a Sarajevo, kao glavni grad države BiH, glavni političko-diplomatski i urbano-ekonomski centar istovremeno i najveći i glavni strateški cilj same agresije na BiH, zamislili su uzeti 2. i 3. maja 1992, što se svakako u potpunosti uklapalo u sam plan i cilj agresije. Ovo je ključni momenat, momenat kada agresor nastavlja s borbom u Sarajevu i oko njega, kao i u cijeloj BiH. Međutim, kada je agresor uvidio da nije i ne može okupirati i vojno uzeti Sarajevo, tada pristupa njegovom opkoljavanju i pravljenju vojnog opsadnog obruča ili prstena oko Sarajeva, čime Sarajevo stavlja pod dugotrajnu vojnu opsadu s ciljem njegovog svakodnevnog teroriziranja do u beskonačnost kako bi opet ostvario svoj zadati cilj agresije, odnosno državnog terorizma.

S istoka su uslijedili otvoreni terorizmi od samog početka, politički i državni terorizam prema BiH, a posebno prema njenom glavnom gradu Sarajevu. Ti su terorizmi sa zapada bili prikriveni sve do kraja 1992, a zatim od januara 1993. do marta 1994. otvoreni. Ustvari, to su istovremeno bile prikrivene i otvorene agresije na BiH.¹⁰

¹⁰ S. Čekić, *Agresija na Republiku BiH – planiranje, priprema, izvođenje* - , Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2004, 973-1074.

Plan planera teroriziranja i sloma glavnog grada države BiH ukalkulisao je sve bitne vojne parametre, ali se srušio na onome što agresor nikako nije mogao očekivati, a to je otpor građana Sarajeva, bh. naroda u cjelini.

Puno prije državnog terorizma beogradskog režima prema BiH 1992. na sceni je bio prisutan politički terorizam prema BiH također od strane tog režima koji je kreirao državne terorizme prema BiH u periodu 1992-1995, svojevrsni politički terorizam koji je prisutan i danas u BiH.

U modelu političkog teroriziranja i razgradnje državne strukture Bosne i Hercegovine izdvojeni su karakteristični momenti iz tadašnjih složenih društvenih odnosa s ciljem da se pokuša ukazati na širok spektar programiranih pripremnih radnji za izvođenje prije svega političkog a zatim državnog i drugih terorizama na državu BiH i njen glavni grad. Taj isti politički terorizam mogao bi se grupisati u nekoliko faza.¹¹

Prva faza obuhvata programiran politički terorizam beogradskog režima koji datira i koji se ogleda kroz razbijanje ustavnog koncepta odbrane SFRJ, a time i BiH, kroz veliko i namjerno smanjenje Teritorijalne odbrane (TO) SRBiH, kroz njeno razoružavanje i kroz pretvaranje JNA kao anti-fašističke vojske u "velikosrpsku vojsku" - Vojsku SRJ, zatim kroz blokadu skupštinske i izvršne vlasti u BiH od strane Srpske demokratske stranke (SDS) BiH, kroz političku razgradnju državotvornosti BiH politikom Srpske demokratske stranke, a kasnije i Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) BiH, itd.

Druga faza obuhvata programiranu razgradnju državne strukture stvaranjem paradržavnih tvorevina: srpskih općina, srpskih autonomnih oblasti i "Republike Srpske", kao i potpirivanjem međunacionalnog sukoba od strane nosilaca novoformirane vlasti SDS-a, s jedne strane, i s druge stvaranjem "Hrvatske zajednice Herceg-Bosne" i njezinim pretvaranjem u republiku. Ti razni oblici regionalizacije s vojnom okupacijom prisvojenih teritorija značili su teritorijalnu razgradnju države BiH. U ovu fazu također ulazi i istovremena priprema za predstojeću agresiju, odnosno državni terorizam prema BiH u koju ulazi i sama metodologija izvršenja planiranih zločina u BiH, među kojima je svakako na prvom mjestu srebrenički genocid i četverogodišnje teroriziranje Sarajeva s namjerom izvršenja genocida i u Sarajevu nad nesrpskim nacionalnim, etničkim i vjerskim grupama.

¹¹ Vahid Karavelić i Zijad Rujanac, *Sarajevo, opsada i odbrana 1992.-1995.*, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu, Sarajevo, 2009, 65.